

تحولات ساختار کالبدی- فضایی شهر یزد و عوامل مؤثر بر آن

مرجان منتظری*، لعل جهانشاهلو**، حمید ماجدی***

تاریخ دریافت مقاله: ۹۶/۴/۱۰

تاریخ پذیرش مقاله: ۹۶/۵/۱۴

چکیده

ساختار کالبدی یک شهر می‌تواند از عوامل بسیاری از قبیل عوامل محیطی، اقتصادی، اجتماعی، سیاسی، جریان‌ها و مکاتب فکری حاکم و الگوهای شهرنشینی جهان تأثیرپذیر باشد. ساختار کالبدی- فضایی شهر برآیند تمام نیروهایی است که باعث به وجود آمدن و شکل‌گیری یک سکونتگاه می‌شود و دارای نمود عینی و ذهنی هست. رشد و توسعه شهرها، براثر حوادث مختلف در تمام ادوار تاریخی، دارای افول و صعود بوده است. امروزه آگاهی از ساختار فضایی شهر و دلایلی که در دوره‌های مختلف بر چگونگی گسترش فضایی آن حاکم بوده، برای کنترل گسترش آن ضرورت دارد و یکی از عوامل مهم تأثیرگذار در میزان موفقیت برنامه‌ریزان و طراحان شهری است. ساختار کالبدی- فضایی شهر یزد که در طول دوره‌های تاریخی به تبعیت از ویژگی‌های اقلیمی، اجتماعی، اقتصادی و مکاتب فکری زمان خود به طور بطی شکل گرفته بود، از سال ۱۳۰۰ شمسی به بعد به دلایل متعدد دچار تحول و دگرگونی گردید و در پی آن مسائل و مشکلات مختلفی در نظام شهری رخداده است. به طوری که شهر یزد در زمان قدیم با داشتن الگوی فشرده از مزایای اجتماعی، اقتصادی و زیستمحیطی این الگو بهره می‌برد، اما به موازات توسعه و گسترش شهر یزد و تعیین عوامل مؤثر بر آن حاضر باهدف شناسایی عوامل مؤثر بر ساختار کالبدی- فضایی شهرها بر آن است تا با استفاده از روش تحقیق توصیفی- تحلیلی و تاریخی و بهره‌گیری از تجزیه و تحلیل کیفی توصیفی، به شناخت و تحلیل روند تاریخی گسترش شهر یزد و تعیین عوامل مؤثر بر آن در گذر زمان بپردازد. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که در ابتدا عوامل طبیعی به خصوص شرایط اقلیمی از جمله تأثیرگذارترین عوامل بر نحوه رشد و توسعه شهر یزد بوده، اما در دوره‌های بعدی عوامل اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و به خصوص جریان‌های حاکم فکری تأثیر بسزایی در تغییرات ساختار کالبدی- فضایی این شهر داشته‌اند.

واژگان کلیدی

ساختار کالبدی- فضایی شهر، توسعه شهری و عوامل مؤثر بر آن، یزد

m.montazeri@srbiau.ac.ir

* دانشجوی دکتری شهرسازی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات، تهران، ایران

l.jahanshahloo@srbiau.ac.ir

** استادیار، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات، تهران، ایران

majedi_h@yahoo.com

*** استاد، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات، تهران، ایران

مقدمه

شهر پدیدهای مکانی-فضایی است که در نقطه‌ای خاص ایجاد شده، در زمان، تکامل یافته و رشد می‌یابد و در هر مقطعی از تاریخ، دگرگونی‌های کمی خود را به تغییرات کیفی موردنیاز عصر خویش تبدیل می‌کند. پس برخورد با مسئله شهر، فضای شهری و کالبد آن برای جوابگویی به نیازهای آنی و آتی ساکنان، فرایندی را می‌طلبد که از فلسفه شهر شروع شده، در مکان-زمان رشد و گسترش می‌یابد و با جستجوی علمی-عملی به فضا ختم می‌گردد. این پایان خود آغاز پویشی دوباره است (جیبی، ۱۳۷۶: ۱۶).

شهرهای ایران که در طول دوره‌های تاریخی با تکیه بر خلاقیت و ابتکار ملی به صورت درون‌زا، به رشد و تکامل رسیده بودند، به تدریج طی چند دهه به کلی دگرگون گردیدند و خصوصیات کالبدی، ارزش‌های فرهنگی، ویژگی‌های اجتماعی، هنری و تاریخی خود را از دست دادند. تغییرات بطئی از انقلاب مشروطیت آغاز شد، اما روند شهرسازی و شهرنشینی ایران از سال ۱۳۰۰ شمسی به بعد با پذیرش مدرنیته و تبعیت از الگوهای غربی شیوه‌های برنامه‌ریزی شهری، وارد مرحله‌ای تازه شد که می‌توان آن مرحله را مرحله تحول و دگرگونی نامید (جیبی و دیگران، ۱۳۹۰: ۱۶). از ابتدای قرن نوزدهم توجه به مسائل شهری شکل جدیدتری به خود گرفت؛ زیرا رشد صنعت و تکنولوژی بر گستردگی شهرها افزود و در این رهگذر رشد و توسعه کالبدی شهرها نه تنها از عوامل طبیعی، بلکه از عوامل انسانی نیز تأثیر پذیرفت (قدمی و یوسفیان، ۱۳۹۳: ۶۳). ساختار کالبدی-فضایی یک شهر یا به طور کلی هر نوع سکونتگاهی می‌تواند از عوامل بسیاری تأثیرپذیر باشد. در واقع سازمان فضایی برآیند تمام نیروهای انسانی، طبیعی و انسان ساخت است که هم دارای نمود عینی و هم نمود ذهنی است. چگونگی رشد هر شهر تحت تأثیر عوامل متعددی چون محدودیت طبیعی و امکانات آن، سیاست‌های برنامه‌ریزان و چگونگی مصرف زمین و بسیاری عوامل دیگر قرار دارد. از این رو امروزه آگاهی از ساختار فضایی و شکل شهر می‌تواند یکی از عوامل مهم تأثیرگذار در میزان موفقیت برنامه‌ریزان و دست‌اندرکاران شهری باشد و به بهبود محیط‌های شهری کمک شایانی بنماید (قدمی و یوسفیان، ۱۳۹۳: ۶۴).

امروزه با فراگیر شدن پیامدهای منفی گسترش افقی شهرها در جنبه‌های مختلف کالبدی، اجتماعی، زیست‌محیطی و اقتصادی، کنترل گسترش کالبدی بیش از حد، از موارد بالهمیتی است که می‌باشد موردنیازهای دقيق و کافی برنامه‌ریزان و تصمیم‌گیران شهری قرار گیرد، زیرا توسعه شتاب‌زده و لجام‌گسیخته نیز تهدیدی مضاعف برای کیفیت و شخصیت منحصر به فرد بخش‌های قدیمی شهر به شمار می‌آید (Thaitakoo, 2006; Hobson, 2003)، که بدین منظور بررسی الگو و ساختار کالبدی-فضایی شهر و دلایلی که در دوره‌های مختلف بر چگونگی گسترش فضایی آن حاکم بوده است، جهت جلوگیری از معضلات و نارسایی‌های کالبدی، اجتماعی، زیست‌محیطی و اقتصادی موجود در شهرها و کنترل گسترش آن ضرورت دارد. در دوران اخیر پراکندگی عناصر شهری و فعالیت‌های عمومی در شهر یزد، باعث تغییر الگوی ساختاری مراکز و بخش‌های عمومی شهر و استخوان‌بندی آن شده است. کاربری‌های شهر که اغلب در نواحی محدود مرکز شهر در مراحل مختلف تکامل یافته بودند، بارونق اراضی شهری و بخش خدمات، به دلیل فقدان سیاست‌های صحیح توسعه و نابسامانی توزیع کاربری‌های شهری، موجب از هم پاشیدن و گسیختگی استخوان‌بندی اصلی شهر که روزی دارای وحدت، یکپارچگی و پیوند مناسب بوده‌اند، شده است. لذا این مقاله به طرح این سؤال می‌پردازد که ساختار کالبدی-فضایی شهر یزد در تداوم تاریخی خود دستخوش چه تغییراتی شده است و چه عواملی بر چگونگی این رشد و توسعه مؤثر بوده است؟ نظر به این سؤالات، مقاله هدف‌گذاری شده است تا نیل به اهداف الف-مطالعه و بازخوانی نحوه رشد و توسعه شهر یزد با تأکید بر ساختار فضایی-کالبدی آن ب-شناخت و تبیین عوامل تأثیرگذار بر تغییرات ساختار کالبدی-فضایی شهر یزد به منظور کنترل گسترش آن و جلوگیری از معضلات و نارسایی‌های کالبدی، اجتماعی، زیست‌محیطی و اقتصادی ناشی از رشد لجام‌گسیخته و پراکنده شهرها، پاسخی برای سؤالات خود پیدا کند.

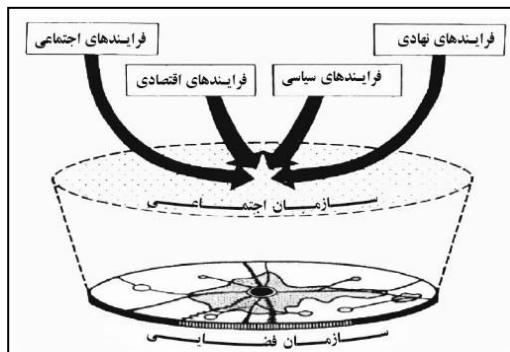
روش تحقیق

در مرحله اول این مقاله که بخشی از روند رشد شهر یزد درگذشته موردمطالعه قرار می‌گیرد و هدف آن استخراج کم و کیف توسعه شهر یزد و تغییرات ساختار کالبدی-فضایی آن است، از روش تحقیق توصیفی و تاریخی استفاده شده است. چارچوب و مبانی نظری پژوهش بر همین اساس تدوین و ارائه شده تا با استفاده از بررسی نظریات مختلف در ارتباط با عوامل مؤثر بر تحولات شهر، این عوامل در شهر یزد پیگیری شده تا امكان شناسایی عوامل مؤثر بر تغییرات ساختار کالبدی-فضایی شهر فراهم گردد.

اطلاعات و داده‌های موردنیاز در این مرحله به دو روش الف-اسنادی (کتابخانه‌ای): با استفاده از متون تاریخی، تحقیقات و تأثیفات معتبر مورخان تاریخی، بررسی طرح‌های توسعه شهری یزد از قبیل طرح‌های جامع و تفصیلی و ب- برداشت‌های میدانی تهیه و تدارک شده است. در مرحله بعد بر پایه اطلاعات گردآوری شده، به تحلیل و تجزیه روند توسعه شهر و تبیین عوامل مؤثر بر تغییرات ساختار کالبدی-فضایی شهر یزد پرداخته خواهد شد که از روش تجزیه و تحلیل کیفی توصیفی بهره گرفته شده است.

پایه‌های نظری

ساختار فضایی شهر: ساختار فضایی از کلیدی‌ترین مفاهیم رایج در عرصه برنامه‌ریزی و طراحی شهری است؛ چراکه با تمام عناصر و مؤلفه‌های ساختاری شهر درگیر بوده و مبین چگونگی استقرار و عملکرد این عناصر در سطح شهر است. مؤلفه‌های متعددی در مبحث تولید فضا دخیل هستند از قبیل مؤلفه‌های اقتصادی، اجتماعی و محیطی و ... که این عوامل همگی جمع می‌شوند و نهایتاً در قالب معرفولوژی شهری تبلور می‌یابند (Wiedmann et al, 2012). نظریه‌هایی که پیرامون ساختار فضایی شهر وجود دارند، به طور عمده تشریح کننده چگونگی نظم ساختارهای فضایی در نواحی هستند. اصولاً نظریه‌های ساخت شهر، به نمای کالبدی و عملکردی سکونتگاه‌ها پرداخته و چارچوبی برای کاربری اراضی و ترتیب فضایی عناصر و اجزای ترکیب دهنده شهرها پدید می‌آورند (حسن‌زاده، ۱۳۸۷: ۱۵).

تصویر ۱- سازمان اجتماعی و سازمان فضایی
(فرجی ملایی، ۱۳۹۴: ۱۰۷ به نقل از شکوی‌ای، ۱۳۸۵: ۱۱۹)

ساختار فضایی شهرها خود یکی از مهم‌ترین زیر سیستم‌های شهری به شمار می‌رود. چنین ساختاری که از یک سو به عنوان مجموعه‌ای متشکل از اجزا و عناصر مختلف به شمار می‌رود و از سوی دیگر خود در پناه سیستمی بزرگ‌تر و فراتر از خود تحت عنوان سیستم شهری عمل می‌کند، نمی‌تواند جدا از سایر زیرسیستم‌های شهری موجودیت داشته باشد؛ بنابراین بر طبق نظریه سیستمی، بایستی شهرسازان و برنامه‌ریزان شهری در مطالعه و تحلیل عوامل مؤثر بر شکل گیری و روند تحولات ساختار فضایی شهرها از رویکردهای گوناگونی استفاده کنند. به طور کلی می‌توان گفت سازمان فضایی زیستگاه‌های انسانی، شهری و ناحیه‌ای، نتیجه مستقیم فرایندهای اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و نهادی است (فرجی ملایی، ۱۳۹۴: ۱۰۶).

جدول ۱- تعاریف و مؤلفه‌های ساختار فضایی شهر از دید پژوهشگران مختلف

پژوهشگران	تعريف
Bertaud, 2001	آن برتو ساختار فضایی شهر را ترکیبی از دو جزء ۱- توزیع فضایی جمعیت و ۲- الگوی سفر مردم از محل سکونت به مقاصد و مکان‌های مختلفی که یک فعالیت یا تعامل مهم اجتماعی در آن صورت می‌گیرد؛ مانند محل کار، مرکز خرید (فروشگاه‌ها)، مدارس و محل الگوی تجمعات اجتماعی می‌داند.
Cheng et al, 2006	ساختار فضایی شهر، نظام و رابطه بین عناصر کالبدی و کاربری‌ها را در شهر نشان می‌دهد
Rodrigue et al, 2009	ساختار فضایی به مجموعه‌ای از ارتباطات ناشی از فرم شهری و تجمع مردم، حمل و نقل، جریان کالا و اطلاعات اشاره دارد.
Bill Erickson, 2002	سازمان فضایی مجموعه‌ای از عناصر و اجزاء کالبدی و عملکردی هست که پیکربندی و چیدمان فضایی شهر را تشکیل می‌دهد. این عناصر شامل: ۱- فضاهای عمومی؛ ۲- ساختار حرکتی؛ ۳- اختلاط عملکرد و فعالیت؛ ۴- ساختمان‌های عمومی؛ ۵- محیط اکولوژیک و محوطه‌سازی‌ها؛ ۶- سلسله‌مراتب است.
نظریان، ۱۳۷۰	منظور از ساختار فضایی شهر، الگوهای کاربری اراضی، فرم، شکل و طرح حوزه‌های شهری و نحوه توزیع فعالیت‌ها، عناصر و اجزای ترکیب دهنده شهر است.
حمیدی و همکاران، ۱۳۷۶	ساختار فضایی شهر مجموعه‌ای مرکب از یک ستون فقرات و شبکه‌ای بهم پیوسته از کاربری‌ها و عناصر مختلف و متنوع شهری است که شهر را در کلیت آن انسجام می‌بخشد و تاروپوش در همه گستره شهر تا انتهایی ترین اجزای آن یعنی محله‌های مسکونی امتداد می‌یابد.
شکوی‌ای، ۱۳۷۹	ساختار فضایی در حقیقت ترتیب قرارگیری عناصر شهری و چگونگی ارتباط بین آن‌ها در چهارچوب محورهای ارتباطی، عرصه یا حوزه معین جغرافیایی در رابطه با یکدیگر است.
سیف الدین، ۱۳۸۵	ساختار فضایی، آرایش و سازمان دهی پدیده بر روی سطح زمین است که از کار فیزیکی و یا فرایندهای بشری ناشی می‌شود.

پژوهشگران	تعریف
۱۳۸۵، مدرسی،	آرایش مکانی پدیده‌ها در سطح زمین. ساختار فضایی شکل‌بندی و توزیع جغرافیایی ساختار اقتصادی و اجتماعی بر اساس شیوه بهره‌برداری از قابلیت‌های سرزمین است.
۱۳۸۷، زیاری،	منظور از ساختار فضایی شهر، الگوی کاربری اراضی، فرم و شکل و طرح حوزه‌های شهری و نحوه توزیع فعالیت‌ها، عناصر و اجزای ترکیب دهنده شهر است.
۱۳۸۹، قالیباف،	منظور از ساخت فضایی شهر، الگوهای کاربری اراضی، فرم، شکل و طرح حوزه‌های شهری و نحوه توزیع فعالیت‌ها، عناصر و اجزای ترکیب دهنده شهر است.
حسن‌زاده، ۱۳۸۷	ساختار فضایی شهر، شیوه به طور نسبی پایدار تشکل عناصر و عوامل شهر است که چگونگی استقرار و نحوه ارتباط بین آن‌ها را با درجه معینی از انتظام و ظرفیت عملکردی سامان می‌بخشد
بهزاد فر، ۱۳۹۰	مقصود از سازمان فضایی، شبکه‌ای است که عناصر آن را مراکز شهری (مراکز مختلط تجاری، اداری، فرهنگی و نظایر این‌ها در مقیاس کل شهر و مناطق و نواحی آن)، محورهای مهم ارتقاطی (عبار اصلی و خطوط مترو)، محورهای مهم عملکردی و کاربری‌های عمده (در مقیاس شهر و مناطق و نواحی آن) تشکیل می‌دهد.
ذکارت، ۱۳۹۰	ذکارت معتقد است شهر به عنوان یک کلیت واحد دارای سازوکاری از اجزاء، عناصر و یا به بیانی دیگر، انتظام درونی است که در تعاملی متقابل در ذهن ساکنین است. این انتظام درونی سازمان فضایی معرفی شده است به عقیده وی، سازمان فضایی-ادرکی انتظام و ارتباط مجموعه عناصر مستقل و ساختاری تشکیل دهنده استخوان‌بندی فضایی شهر است.

عوامل مؤثر بر تحولات ساختار کالبدی-فضایی شهر: شهرها به طور مداوم در حال رشد و توسعه هستند و این تحول در ماهیت عناصر نظم فضایی و چیدمان فضایی آن‌ها نیز اتفاق می‌افتد (ذکارت، ۱۳۹۰: ۱۱۷). زیاری معتقد است ساختار فضایی شهرها به روابط مختلف و متقابل تمامی نیروها و عوامل موجود در شهر بستگی دارد. این عوامل می‌تواند در برگیرنده نیروی بازار، فعالیت‌ها، زیرساخت‌های شهری و خدمات گوناگون باشد که همواره ارتقاطی پیچیده و متقابل داشته است (زیاری، ۱۳۷۸: ۳۶، زیاری و دیگران، ۱۳۹۲). جدول ۲، لیست فرآیندهای عمومی شهری تأثیرگذار بر تغییرات ساختار کالبدی-فضایی و فرم شهری را با مقیاس زمانی نشان می‌دهد. فرآیندهای تدریجی آهسته مربوط به پارادایم‌های فنی-اقتصادی از جمله تغییرات ساختاری در اقتصاد جهانی، تغییرات جمعیتی و معرفی تکنولوژی‌های جدید است. فرآیندهای سریع شامل جریان ارتباطات (که می‌تواند در دنیای دیجیتال ثانیه به ثانیه اتفاق بیافتد) و چرخه‌های روزانه از سفر شهری است. فرآیندهای مؤثر بر ساختار فضایی شهرها از نظر کاربری زمین و عملکرد شهری از فرآیندهای متوسط از نظر زمانی محسوب می‌شوند که شامل مکان‌بابی کارخانه‌ها، مراکز تجاري و نواحی مسکونی است. این فرآیندها به نوبه خود وابسته به هر دو فرایند پویا و سریع‌تر (مانند الگوهای سفر که دسترسی را تحت تأثیر قرار می‌دهد) و فرایند آهسته‌تر (از قبیل تغییر اقتصادی که اشکال مسلط تولید اقتصادی در دوره‌های مختلف شهری را تحت تأثیر قرار می‌دهد) هستند (Smith, 2011 به نقل از 2004, wegener, 2004). ساختار فضایی شهر، حاصل فرآیندهای تاریخی و شرایط متحول اقتصادی، اجتماعی و سیاسی و همچنین عوامل طبیعی-زیست محیطی است که در ادامه به تفصیل به آن‌ها پرداخته می‌شود.

جدول ۲- فرآیندهای فضایی شهری و مقیاس زمانی

فرایندهای سریع (روزانه یا سریع‌تر)	فرایندهای متوسط (کمتر از ۱۰ سال)	فرایندهای آهسته (طی دهه‌ها یا قرن‌ها)
- جریان‌های ارتقاطی (الکترونیکی بسیار سریع) - الگوهای سفر	- مکان‌بابی کارخانه‌ها و صنایع، اراضی مسکونی و ... - چرخه‌های توسعه شهری - چرخه‌های تجاري	- تغییرات ساختاری اقتصاد جهانی - تغییرات عده جمعیتی - تغییر پارادایم فنی - اقتصادی

(نگارندگان، ۱۳۹۵ با اقتباس از 2004, wegener, 2004)

عوامل طبیعی-محیطی مؤثر بر ساختار کالبدی-فضایی شهر: از عواملی که بر ساختار فضایی شهر تأثیرگذار است، عوامل طبیعی-محیطی است که می‌توان به عوامل اصلی مکان‌بابی سکونتگاه‌ها مانند دسترسی به آب، اراضی حاصلخیز، منیت لازم، دسترسی مناسب به راه‌های ارتقاطی و ... اشاره کرد. به عنوان مثال در خصوص تأثیر عامل دسترسی به آب در مکان‌بابی هر سکونتگاهی می‌توان گفت در مناطق گرم و خشک به دلیل کمبود آب و استفاده از چاه و قنات، شکل سکونتگاه‌ها فشرده و گردآگرد همان چاه یا رشته قنات‌ها متتمرکز خواهد شد؛ اما در مناطقی که دسترسی به آب از رودخانه یا سواحل باش، سکونتگاه شکل خطی به خود خواهد گرفت.

اگرچه نحوه اثرگذاری این عوامل و نیروها بیش از هر چیز به ویژگی‌های زیربنایی بستر محیطی و ساختهای بوم‌شناختی بستگی دارد، اما محرک اصلی در این فرآیند، مجموعه انگیزه‌هایی است که برای پاسخگویی به نیازهای انسانی، به صور مختلف، در میان گروه‌های انسانی بروز می‌یابد. از این‌رو، شکل‌پذیری متفاوت و مکان‌گزینی متنوع و نهایتاً مکان‌یابی سکونتگاه‌های انسانی درنتیجه اثربخشی و نحوه عینیت یابی این انگیزه‌ها، به شکل‌های مختلفی تحقق می‌پذیرد و درنتیجه، سکونتگاه‌ها از یک ناحیه به ناحیه دیگر، هم از نظر ساختاری و هم از لحاظ کارکردی، به شیوه‌های متفاوتی پدیدار می‌گردند. از دیگر عوامل اقليمی تأثیرگذار بر ساختار کالبدی-فضایی شهرها تابش آفتاب و زاویه آن، باد و جهت باد غالب است که به طور مشخص بر شکل‌گیری معابر و جهت آن‌ها تأثیرگذار است.

عوامل اجتماعی مؤثر بر ساختار کالبدی - فضایی شهر: به طور کلی فضا و کالبد شهر و نظام اجتماعی و فرهنگی حاکم بر آن در تعامل مستقیم با یکدیگر قرار دارند. همان‌گونه که ساختار کالبدی شهر و نحوه چیدمان عناصر شهری، بر نظام اجتماعی و فرهنگی تأثیرهایی خواهد داشت، مناسبات اجتماعی نیز بر عکس بر بافت شهری، اثرهای ژرفی بر جای می‌نهند (یوسفی فر و دیگران، ۱۳۸۸: ۱۴۴). بررسی نظرات جامعه شناسان و جغرافیدانان نیز مصدق این گزاره است که فرایند توسعه اجتماعی و اقتصادی و شکل فضایی آن به طور جدایی‌ناپذیری در هم‌آمیخته و به هم مربوط هستند و بنابراین، باید آن دو را به صورت مکمل یکدیگر در برنامه‌ریزی شهری و یا در طراحی محیط‌زیست در نظر داشت (عباسزادگان و دیگران، ۱۳۹۱: ۴۹-۴۸). از نظر جرج زیمل روابط متقابلی بین الگوی آرایش فضایی و فرایندهای اجتماعی وجود دارد. دورکیم تمرکز و تراکم جوامع و اشکال فضایی ناشی از آن را معلوم روابط اجتماعی می‌داند که به‌نوبه خود تأثیری علی بر روابط اجتماعی دارد (افروغ، ۱۳۷۷: ۳۷). از نظر جین جیکوبز، شهر یک ارگانیسم اجتماعی، مشکل از واحدهای زنده است. وی پویایی و احساس زنده‌بودن یک شهر را درگرو مرکز شهری پیچیده، متراکم و پرازدحام می‌داند که باید با ایجاد نظم و سازمان‌دهی کلیت آن‌ها، از آثار مثبت آن‌ها بهره گرفت. لذا با این حساب می‌توان به تأثیر متقابل عوامل اجتماعی و کالبد شهر بر یکدیگر پی برد. تحولات اجتماعی - جمعیتی نیز از قبیل افزایش مهاجرت‌های روستا-شهری و همچنین مهاجرت‌های مرکز-پیرامون، ادغام روستاهای در شهر، جدایی گزینی اجتماعی به دلایل قومی، نژادی، دینی و مذهبی که باعث شکل‌گیری محلات مختلف در شهر می‌شود از جمله عوامل اجتماعی مؤثر بر شکل‌گیری و تغییرات ساختار کالبدی-فضایی شهرها است.

عوامل فرهنگی مؤثر بر ساختار کالبدی - فضایی شهر: امس راپورت معتقد است که عامل فرهنگی و به‌ویژه اعتقادات مذهبی مردم، اساس انتظام بخشی به زیستگاه‌های انسانی بوده است. وی اساس عمل نظم دهی به سکونتگاه‌ها را مذهب و مقدسات مردم دانسته که به شیوه‌ای نمادگرایانست صورت گرفته است (حبیبی و دیگران، ۱۳۷۶: ۱۹-۴۰). شهر و ساختار شهر علت به وجود آورنده ارزش‌ها، گرایش‌ها و رفتارهای خاص و به گفته‌ای، یک شیوه زندگی با شکل و فرهنگی خاص است. لوئیس ورت و رابت فیلد از پیشگامان این نظریه هستند (زیمل، ۱۳۷۲: ۶۴). زیاری نیز در پژوهشی با عنوان "تأثیر فرهنگ در ساخت شهر" اشاره می‌کند که یکی از عوامل تأثیرگذار در ساخت شهر در هر بردهای فرهنگ است. فرهنگ‌های متفاوت، نظامهای اقتصادی متفاوتی را خلق می‌کنند و توان تغییر اهداف اقتصادی و سیاسی یک جامعه را دارند؛ بنابراین می‌توان گفت که فرهنگ یک جامعه، نوع اقتصاد و اقتصاد آن جامعه نوع تکنیک و نوع تکنیک، ساخت و نظام کالبدی آن جامعه را مشخص می‌سازد (زیاری، ۱۳۸۲: ۹۷). خالدیان در خصوص تأثیر مذهب و دین بر روی شهرها معتقد است اسلام به صورت غیرمستقیم و ابتدا بر روی سازمان اجتماعی و ساختار زندگی شهری در ایران تأثیر داشته و درنتیجه این تغییر سترگ، شاخصه‌های شهری نیز که در ساخت سازمان فضایی شهرها مؤثرند، تغییریافته است (خالدیان و دیگران، ۱۳۹۳: ۵).

درواقع آنچه شهرهای تاریخی ایران در دوران گذشته به عنوان خصوصیت کالبدی خود داشتند، فضاهای و عناصر معماری - شهرسازی ارزشمند منبع از فرهنگ حاکم بر زندگی شهر و ندان بوده است. این عناصر معماری و شهری طبق نیازهای روزمره ساکنان شهر و در پاسخ به رشد و دگرگونی جامعه شهری به مرور زمان شکل‌گرفته و تکامل یافته بودند. گواه بر این مدعای، فضاهای شهری بافت قدیم از قبیل بازارها، آب‌انبارها، مساجد و کاروانسراهای شبکه معابر و ... است که علاوه بر شکل فیزیکی و خصوصیات کالبدی قابل توجه خود، ارزش‌های فرهنگی، اجتماعی و تاریخی ویژه‌ای در آن‌ها نهفته است.

عوامل اقتصادی مؤثر بر ساختار کالبدی - فضایی شهر: یکی از مؤلفه‌هایی که با ساختار فضایی شهرها و تحولات آن درهم‌تنبیده است، مؤلفه اقتصاد است. افزایش نقدینگی در جامعه و تورم در بخش زمین و مسکن باعث می‌شود که بخش زمین و مسکن به عنوان بستری مناسب برای سرمایه‌گذاری‌های کلان برای ساخت پروژه‌های بزرگ مقیاس باشد و نقش فعالیت‌های سوداگرانه

در این بین پررنگ تر می شود. با توجه به اینکه حومه های شهری منطقه شهر برای ساخت و ساز محسوب می شود، به مرور موجب گسترش شهر در حومه ها می شود و خلوفیت های بافت درونی و مرکزی شهر مورد غفلت قرار می گیرند و نهایتاً به تحول فضایی نامتعادل در سطح شهر دامن می زند (خیرالدین و دیگران، ۱۳۹۲: ۱۸).

وبرنهادهای فضایی و روابط اجتماعی و اقتصادی را به طور یکجا در پیدایش یک اجتماع شهری لازم می داند (وبر، ۱۳۶۹: ۸۷). نظریه سازمان فضایی برآورد^۱ نیز بر پایه شکل گیری یک هسته مرکزی در قالب کانون مرکز تجارت و فعالیت است. از نظر آلن برتد الگوی فضایی شهر به صورت تک هسته ای و چند هسته ای قبل از هر چیز متأثر از تعاملات حمل و نقل، توزیع مکان فعالیت و اقتصاد مکان است (ذکاوت، ۱۳۹۰: ۱۰۷). به طور مشخص تحولات اقتصادی تأثیرگذار در تحولات ساختار کالبدی - فضایی شهر هستند.

عوامل سیاسی - مدیریتی مؤثر بر ساختار کالبدی - فضایی شهر: قالیاف معتقد است، در رویکرد سیاسی به شهر، شهر تجلی و تبلور نابرابری در روابط قدرت است. این روابط از اشکال ابتدایی (قبیله ای، دسته ای، گروهی تا شکل پیشرفته تر دولت) در ادوار مختلف شهرنشینی و شهرسازی جهان، اثرات عمیقی در رشد و تمรکز جمعیت و خلق فضاهای شهری از نقطه شکل گیری شهرها تا سازمان دهی و استمرار حیات آن ها به صورت عناصر و فعالیت های اصلی در نقاط مختلف شهرها بر جا گذاشته است (قالیاف و دیگران، ۱۳۸۹: ۱۵۳). همچنین عامل سیاسی در قالب نقش دولت و سازمان های وابسته به آن و سیاست گذاری های آن ها مثل تصمیم گیری های دولت در ایجاد یک بزرگراه، احداث خطوط راه آهن و مترو، جابجایی محل سکونت جمعیت ها، تغییر محل مراکز تجاری و سامانه های حمل و نقل می تواند در توسعه شهر مؤثر باشد؛ به ترتیب از سطوح بالا به پایین وقوع انقلاب ها، تغییر سیستم حکومتی، سیاست های ملی و منطقه ای (خیرالدین و دیگران، ۱۳۹۲: ۱۸). تصمیمات مدیریت شهری در مقیاس کلان و اقدام ها و برنامه های شهرسازی در قالب تهیه و اجرای طرح های شهری، تصویب و اعمال قوانین و روابط شهرسازی، اعمال سیاست های محلی (شهرداری ها)، توزیع و واگذاری زمین توسط دولت میان مردم، اجرای برخی پروژه های مقطعی چون مسکن مهر، کارآمدی مدیریت اجرایی شهر در شکل دهی و ساختار فضایی - کالبدی شهر تأثیر می گذاردند.

عوامل انسانی، نحله های فکری و تحولات تکنولوژیک مؤثر بر ساختار کالبدی - فضایی شهر: ذکاوت معتقد است در گذشته شهرها نظم فضایی شفافی داشته اند، تحولات دوران مدرنیسم و پسامدرنیسم سبب پیچیدگی و اغتشاش در انصباط کالبدی و فضایی آن ها شده است. تحولات تکنولوژیک مانند نظام حمل و نقل ایستگاه ها، تبادل سفر و غیره و نوع مواجهه و فرهنگ مصرف کننده و شهروند با آنان در شهر باعث تغییر و تحول سازمان فضایی شهرهای امروزی گردیده است. بهویژه آن که طی این تحولات عملکردی و به تبع آن تحولات اجتماعی و فرهنگی، عرصه های عمومی شهر نیز با توجه به خواستگاه شهروند مداری، پیاده سازی و پایداری محیط اکولوژیک متحول شده اند. درنتیجه عناصر نوینی مانند کانون های ایستگاهی تی، آ، دی، آ، کانون های تمراز کار و اشتغال، تأکیدهای ارتفاعی در کانون های دروازه ای مرکز شهر، احیا و پایداری اندام های طبیعی و از همه مهم تر پیاده راه ها و محورهای مختلط عملکرد و فعالیت^۲ به سازمان فضایی شهر اضافه شده اند و تحولی بنیانی در نظام عرصه های عمومی ایجاد کرده اند. نشانه های شهری نیز از مقیاس ستون یادبود در میدان ها شهری تا برج های مخابراتی^۳ و برج های مرتفع نشانه ای^۴ صد تا دویست طبقه تغییر ماهیت داده اند (ذکاوت، ۱۳۹۰: ۱۱۶). به طور کلی می توان به توسعه تکنولوژی به خصوص در زمینه حمل و نقل، مکاتب و نهضت های فکری در حیطه شهرسازی (مدرنیسم، پست مدرنیسم، مکتب اصفهان، مکتب تهران و ...) و تحول نیازها و تمایلات و گرایش ها مردم به عنوان عوامل انسانی مؤثر بر تغییرات ساختار کالبدی - فضایی شهرها اشاره کرد.

عوامل کالبدی - عملکردی مؤثر بر ساختار کالبدی - فضایی شهر: عوامل مختلف کالبدی از قبیل الگوی شبکه معابر، الگوی پخش ایش کاربری اراضی و مکان یابی آن ها، فعالیت ها و عملکرد های شهری، ساختارهای ابنيه، الگوی قطعات، فضاهای عمومی و ... بر نحوه شکل گیری ساختار فضایی - کالبدی شهرها تأثیرگذارند. از دیدگاه هیلیر و هانسون^۵ (۱۹۸۴) انصباط مورفو لوژیک الگوی

1 Alain Beraud

2 TOD

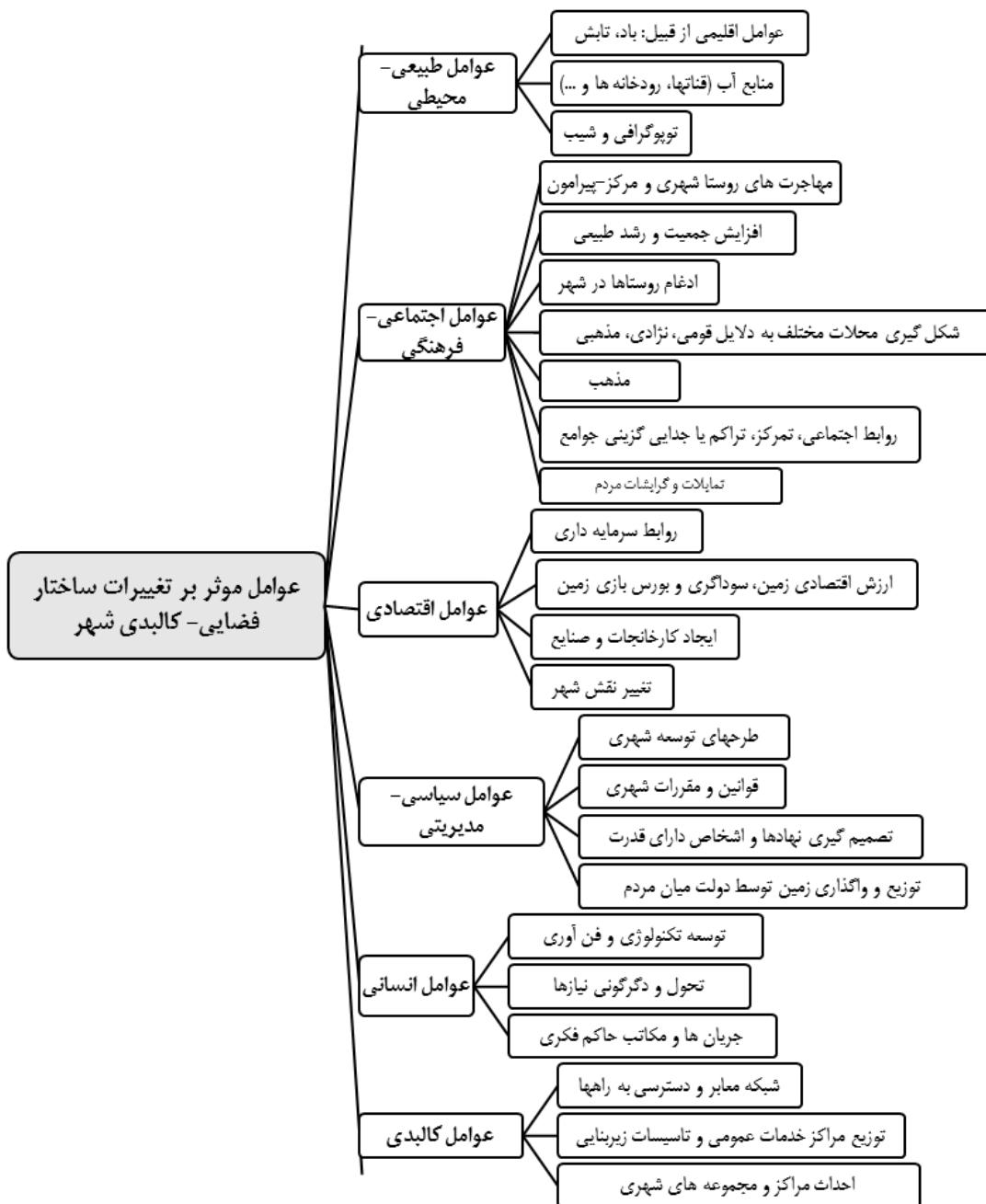
3 Mixed use

4 B.T. Tower

5 Iconic Building

6 Hilliar & Hansen

شبکه معابر از عوامل تعیین‌کننده در نظام همپیوندی و چیدمان فضا محسوب می‌گردد (ذکاوت، ۱۳۹۰: ۱۰۷). کنزن^۱ در سال ۱۹۶۰ از مواردی نظری کاربری اراضی، ساختارهای ابینه، الگوی قطعات و الگوی خیابان به عنوان مهم‌ترین اجزاء شکل‌شناسی شهرها یاد می‌کند. او همچنین بر تفاوت در پایداری این عناصر تأکید می‌نماید. ساختمانها و خصوصاً کاربری اراضی که در آن‌ها جای می‌گیرند، عموماً به عنوان عناصری هستند که کمترین عکس العمل را از خود نشان می‌دهند. علی‌رغم پایداری زیاد، الگوهای طراحی در طول زمان تغییر می‌کنند، به‌گونه‌ای که طرح‌های فردی با یکدیگر آمیخته یا به اجزاء خردتری مبدل می‌گردند. نقشه‌ها و الگوی خیابان‌ها نیز به عنوان پایدارترین عناصر شکل‌شناسی شهر به شمار می‌آیند (بندرآباد، ۱۳۹۰: ۱۲۰)، به‌طورکلی عوامل مؤثر بر ساختار کالبدی-فضایی شهرها در شکل ۲ به اختصار نشان داده شده است.

تصویر ۲- عوامل مؤثر بر ساختار کالبدی- فضایی شهرها (نگارندگان، ۱۳۹۵) با اقتباس از متون فوق

پیدایش و توسعه کالبدی - فضایی شهر یزد در دوران مختلف و تحلیل عوامل مؤثر بر آن

تجربیات چند سال گذشته نشان می‌دهد که تغییرات در ساختار فضایی شهرها منطبق با دو نوع احتمالی حومه شهرنشینی (یا رشد حومه‌ها) اتفاق افتاده است: مدل تک‌هسته‌ای که مشخصه آن اشغال زمین‌های پیرامونی توسط سکونتگاه‌های جمعیتی پراکنده و جداست. مدل دوم، مدل چند‌هسته‌ای است که در آن اشغال زمین‌های پیرامونی با مرکزهای بزرگ جمعیتی، هم در شکل خود به خودی و هم در شکل برنامه‌ریزی شده آن همراه است (Angel and Lopez, 2010). مطالعه روند تغییرات ساختار فضایی شهر یزد نشان می‌دهد که این شهر از مدل چند‌هسته‌ای پیروی کرده است. بر اساس اسناد و مدارک موجود، سابقه پیدایش شهر یزد به دوره هخامنشی برمی‌گردد. در این دوره نام شهر «ایساتیس» بوده است (شماعی، ۱۳۸۲: ۲۲ به نقل از: حسین بن علی کاتب، ۱۳۴۵: ۱۱) و دارای راه‌های معتبر و مؤسسات راهداری و مراکز پستی و چاپاری بوده و نقش بازرگانی گذری داشته است (شکل ۳) (آرمان شهر، ۱۳۸۶: ۳). در ادامه، شیوه گسترش کالبدی شهر یزد در طول تاریخ سه دوره پیش از اسلام تا پایان دوره قاجاریه، دوران پهلوی و دوران پس از انقلاب اسلامی تاکنون، مورد بررسی قرار گرفته است:

پیدایش و توسعه کالبدی - فضایی شهر یزد پیش از اسلام تا پایان دوران قاجاریه

ساختار کالبدی - فضایی شهر یزد در دوره ساسانیان: اغلب متون تاریخی و گرافیایی در بنیان نهاده شدن شهر توسط ساسانیان اتفاق نظر دارند. با توجه به ساخت کلی شهرهای ساسانی، ساخت شهر یزد در آن زمان از سه بخش اصلی تشکیل شده بود: کهن دز، شارستان و رضن (مشهدیزاده دهقانی، ۱۳۷۳: ۲۲۵)، فرم اولیه شهر به دلیل موقعیت استقرار آن و ضرورت‌های تدافعی به صورت قلعه‌ای بوده که بعداً به تدریج در حاشیه جنوبی قلعه (کهن دز)، نواحی مسکونی (شارستان) رشد پیدا می‌کند (آرمان شهر، ۱۳۸۶: ۳). در دوره ساسانی بافت تاریخی به تدریج رشد و گسترش یافت و به تصرف مسلمانان درآمد. بافت تاریخی در دوره پیش از اسلام فقط محدوده‌ای بود که امروزه محله فهادان نام دارد (مدرس، ۱۳۹۳: ۴۰-۳۹).

تصویر ۳- موقعیت اولیه شهر یزد
(حمیدی و دیگران، ۱۳۷۶: ۱۲۹)

ساختار کالبدی - فضایی شهر یزد در دوره آل کاکویه: تشکیل حکومت آل کاکویه به عنوان نقطه عطفی در شکل‌گیری شهر برمی‌گردد، چراکه قدیمی‌ترین اشاره درباره حصار یزد مربوط به قرن پنجم و دوره علاءالدوله کاکویه است. در این دوره (سال ۴۴۳ م.ق)، حكام آل کاکویه در توسعه شهر کوشیدند و شهر در اطراف هسته اولیه و جنوب آن گسترش یافت (آرمان شهر، ۱۳۸۶: ۳). در این دوره از دید بررسی‌های گرافیایی، شهر در راستای شمالی - جنوبی، باکمی شبیب به سوی باخت رشد کرده است. با وجود نقش الگوی جاده‌های بازرگانی بومی در گسترش این شهر، شاید وضع آب و هوای بیابان و منابع آبی مناطق جنوب، خاور و باخت، بیزدی‌ها را وادار کرده خود را با منابع آبی و تنگی‌های توپوگرافیک همسازی کنند (مدرس، ۱۳۹۳: ۴۶).

ساختار کالبدی - فضایی شهر یزد در دوره اتابکان: در آغازین سال‌های سده هفتم هجری (سال‌های آغاز سده سیزده میلادی) فرماندهان اتابکی دگرگونی‌های در خور توجیهی در این شهر ایجاد کردند. یک محل مسکونی به دستور مادر قطب الدین اتابکی مریم ترکان، در خارج از دروازه‌های شهر ساخته و مریم‌آباد نامیده شد و محله دیگری به نام "مالمیر" نزدیک‌تر به شهر بنا کرد که بنام مستعار وی خوانده می‌شد؛ دروازه شهر به همین نام آوازه یافت. محله فهادان امروزی در زمان فرمزاویی قطب الدین، یوزداران (نگهداری جانوران بیابانی) نام داشت. ولی بعدها به نام کنونی خوانده شد. در زمان زمامداری قطب الدین نشانه‌هایی از گسترش شهر چون بنا کردن باغ‌ها و ساختمان‌های بسیار، احداث بازار (بازار پنجه علی)، افزودن بر گستره شهر با جایگایی دیواره شهر، ساخت مدرسه مذهبی حظیره ملا (مدرس، ۱۳۹۳: ۴۸). بافت شهری در این دوره الگویی درون‌گرا مشابه بافت شهر در دوره آل کاکویه دارد. فضای باز وسیع در این دوره وجود نداشته و فضاهای باز متعلق به هر یک از عناصر شهری، توسط بناهای اطراف محصور شده‌اند (حمیدی و دیگران، ۱۳۷۶: ۱۳۱). در دوران اتابکان (سال ۵۳۶ الی ۷۱۸) با گسترش شهر به سمت جنوب، راسته اصلی شرقی - غربی شهر (گذر یوزداران) در محدوده ساخت و ساز شده شهر قرار گرفته و از آنجاکه در راستای انسابی از محور اصلی ارتباطی در سطح محلی بیشترین تردد را داشته، به تدریج مجموعه‌ها و عناصر شهری در اطراف آن شکل گرفت؛ همچنین در این دوره شهر در قسمت شرق توسعه یافت.

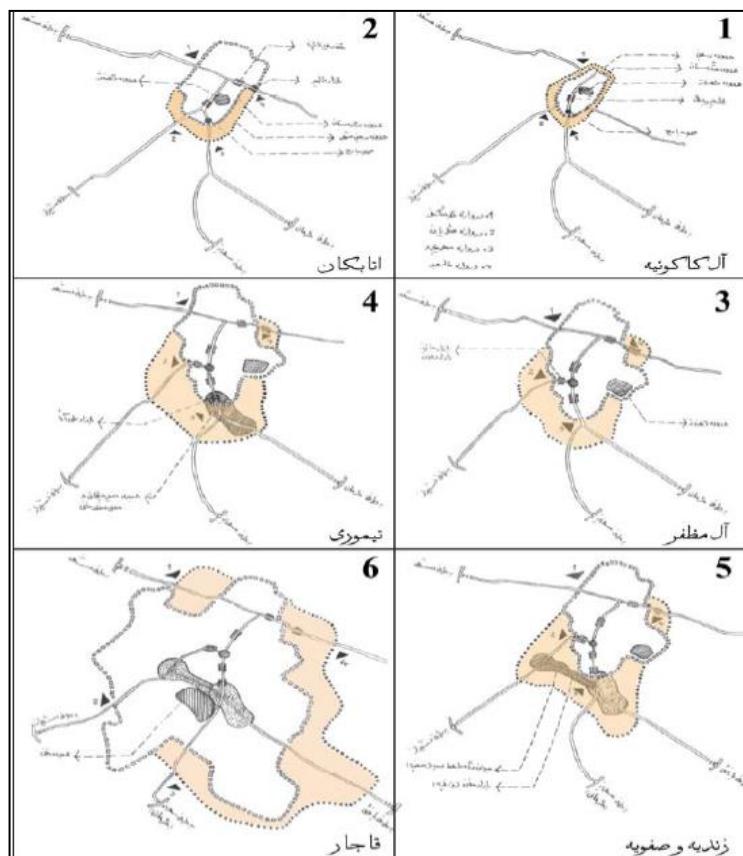
ساختار کالبدی - فضایی شهر یزد در دوره آل مظفر: شواهد گویای آن است که دوران مظفریان دوره رشد و گسترش چشمگیر یزد بوده است. مظفریان با همه خشوتی که داشتند، توانستند موقعیت سیاسی، توانایی اقتصادی و گسترش شهر یزد را برکشند. از جمله اقدامات این دوره می‌توان به بازسازی آموزشگاه‌ها چون مدرسه کمالیه در کوی شاه ابوالقاسم، ساخت و ساز مسجد جامع، بنیاد مدرسه و رصدخانه رکنیه، مدرسه الهیات (مصلای عتیق) و مدرسه رسیده، (مدرس، ۱۳۹۳: ۵۴) میدان وقت الساعات و مسجد گودال مصلی، احداث ارگ حکومتی در حاشیه شرقی شهر و ایجاد مرکزیتی جدید در اطراف مسجد جامع. از مهم‌ترین عوامل تأثیرگذار بر سازمان فضایی شهر یزد در این دوره، نفوذ محلات بیرون شهر به داخل بارو و کشیدن حصاری به دور این محلات بوده است. در این دوره باروی شهر برای دومین بار در سال ۷۸۹ هـ چار تغییر شد و دیواری به همراه هفت دروازه به دور شهر احداث شد.

احداث معبر شمالی-جنوبی به عنوان اتصال دهنده مجموعه مرکز جدید شهر به مجموعه مرکز قبل، باعث گردید الگوی ساختاری استخوان‌بندی شهر به یک الگوی ترکیبی خطی-هسته‌ای تبدیل شود. قسمت‌های توسعه یافته و اضافه شده به بافت شهری دوره ماقبل همچون قسمت‌های دیگر، فشرده و از ترکیب فضاهای باز و بسته تشکیل یافته است. کلیه فضاهای باز اصلی موجود در این محدوده به غیراز میدان وقت الساعه که به عنوان فضای باز داخلی و عمومی شهر به شمار می‌رود، جنبه اختصاصی داشته و توسط فضای بسته احاطه شده است (آرمان شهر، ۱۳۸۵: ۳).

ساختار کالبدی - فضایی شهر یزد در دوره تیموریان: از مهم‌ترین عوامل تأثیرگذار بر سازمان فضایی شهر یزد در این دوره تأسیس مجموعه امیر چخماق در جنوب دروازه مهریجود است که در اطراف آن هسته‌ای جدید در حاشیه جنوبی شهر شکل گرفت. افزایش تردد و رفت‌وآمد در اطراف این مجموعه به واسطه مجاورت آن با دروازه شهر و راه‌های ارتباطی آن، مرکزیت شهر را به این مکان منتقل کرد. اتصال راسته بازار شهر به بازار مجموعه امیر چخماق موجب گسترش شهر در جهت این مجموعه شده است. در این دوره، ساختار شهر دارای انتظامی گروهی با

الگوی نامشخص است و ارتباط بین عناصر شاخص آن (مجموعه امیر چخماق و مجموعه مسجد جامع) توسط یک عنصر خطی بازار و راه برقرار است. در بافت شهری این دوره، عناصر شهری احاطه شده نسبت به بقیه بافت فشرده‌ای که آن‌ها را احاطه نموده از قطعه‌بندی وسیع تری برخوردار است. وجود یک میدان وسیع شهری (امیر چخماق) که با بافت محصور و خطی بازار مجاور آن در تباین کامل بوده، حائز اهمیت است. در دوره تیموریان شهر به سمت جنوب توسعه یافته و اراضی داخل حصار اولیه شهر را به زیرساخت و ساز برد (کلاتری و حاتمی نژاد، ۱۳۸۵: ۱۹-۲۰).

ساختار کالبدی - فضایی شهر یزد از دوره صفویه تا قاجار: از مهم‌ترین عوامل تأثیرگذار بر سازمان فضایی شهر یزد در دوره صفویه تأسیس مجموعه شاه طهماسب (شامل تکیه‌ای وسیع، مسجد، مدرسه و بازار) است و با احداث آن به عنوان وزنه تعادلی در مقابل میدان امیر چخماق و ایجاد ارتباط این دو مجموعه توسط راسته بازار سرپوشیده به یکدیگر، محوری قوی در این بخش از شهر تشکیل شده است. آنچه مسلم است علی‌رغم گسترش شهر در سمت غرب و نیز ایجاد این قبیل مراکز مهم شهری، بخش مرکزی

تصویر ۴- مراحل اصلی توسعه شهر یزد از قرن ۵ تا ۱۳ هجری (مهندسان مشاور شمسه، ۱۳۸۵)

[DOR: 201001123225602.1396.6.21.5.2]

مطالعات محیطی هفت حصار شماره پیشت ویکم / سال ششم / پاییز ۹۶-۱۳۹۵

Downloaded from hafthesar.jauh.ac.ir on 2025-07-17]

۳۵

شهر در این دوره در همان محدوده قبلی (میدان امیرچخماق) باقیمانده و به لحاظ اهمیت بازار و رشد جمعیت شهر، این مرکزیت رشد یافته و محدوده بزرگتری را شامل شده است که استخوان‌بندی جدید شهر را شکل داده است. در عصر صفوی همچنین مجموعه باغ گندم (شامل حسینیه، مسجد، باغها و آب‌انبار)، در سمت غرب دیوارهای قدیمی شهر ساخته شده است. در سال ۱۰۰۲ هجری، یعنی زمانی که شاه طهماسب در اوج توانمندی بود، ساخت و سازهای تازه‌ای همچون مدرسه شفیعی آغاز شد. همچنین آب‌انبارهای (جای اندوختن آب) بسیاری به شهر افزوده گردید. دگرگونی ساختاری یادشده به رشد جمعیت و نیاز روزافرونه به مدرسه و توسعه بازرگانی انجامید (مدرس، ۱۳۹۳: ۶۴). شهر یزد در عصر صفویه بیشتر به سمت غرب و جنوب غربی گسترش یافت. در ادامه شکل‌گیری محور شرقی-غربی در دوره تیموری، در درویش‌آباد میدان شاه طهماسب در امتداد و انتهای این مسیر، محور قوی عمود بر محور تاریخی شهر به وجود می‌آید. در دوره زندیه به دلیل علاقه زندیان به توسعه بازرگانی، تجارت رونق مجدد یافت و این مسئله موجب ایجاد چندین بازار در شهر شد.

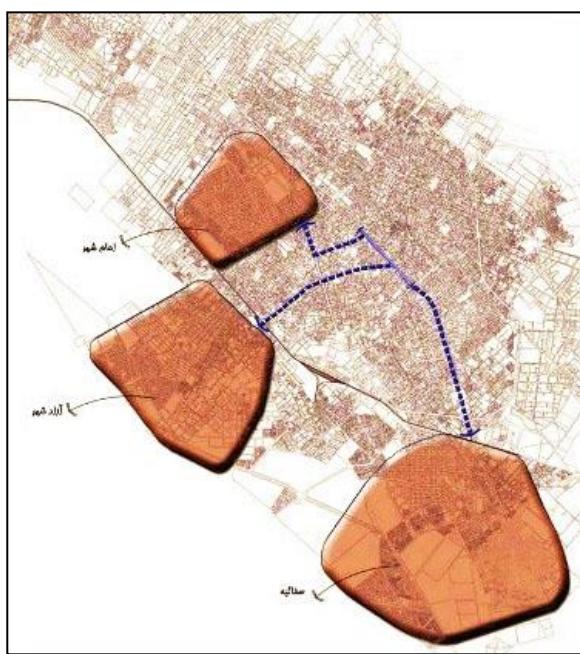
با تشکیل دولت متمرکز قاجار در سال ۱۱۶۵ ه.ش، ایران وارد دوره‌ای جدید از تاریخ جهانی می‌گردد، زیرا این دوره مصادف با انقلاب صنعتی و تشکیل دولت‌های قدرتمند اروپایی است. تولد سبک نوینی از شهرسازی در دوره قاجار (سبک تهران) سبب ایجاد تغییرات کالبدی فضایی در شهرها شده است. در این دوران بافت کهن شهر، از بخش جدید تفکیک شده و این نشان می‌دهد که مداوماً شهر به سمت جنوب و جنوب غربی گسترش یافته است و به تبع آن مرکزیت شهر از مسجد جامع به میدان امیرچخماق و سپس مجموعه خان (مرکب از بازار خان، مدرسه خان، قیصریه و میدان خان) منتقل گردید.

سبک تهران همانند مکتب اصفهان از مداخله در بافت کهن شهری خودداری کرده و از طریق جابجایی مرکز شهر سبب جابجایی اجتماعی شده است (آرمان شهر، ۱۳۸۷: ۱۰-۷). از اواخر این دوره که فناوری و صنعت به تدریج شهرها و ساکنان آن را وابسته کرد و معیارها، قوانین و ضوابط شهرسازی نیز متتحول شد، به همراه آن نیازهای نوینی همچون معابر و خیابان‌های عریض، اماکن و خدمات عمومی جدید شکل گرفت و موجب سرعت بخشیدن به رشد افقی این شهر گردید (عزیزپور و دیگران، ۱۳۸۸: ۱۰۹). نقشه‌های ارائه شده در تصویر ۴، مروی بر روند توسعه شهر و تغییرات ساختار کالبدی-فضایی آن در ۶ دوره‌ای است که ذکر آن رفت.

توسعه کالبدی-فضایی شهر یزد در دوره پهلوی (۱۳۰۴-۱۳۵۷ ه.ش): دولت پهلوی در اولین برخورد با شهر، دگرگونی کالبد شهر را در دستور کار قرار داد، با این باور که دگرگونی کالبدی و شکلی، تغییرات پایه‌ای و محتوایی را سبب خواهد شد و الگوی لازم را از دگرگونی‌های کالبدی-فضایی حادث شده در قرن نوزدهمی-شهر صنعتی-برخواهد گرفت. لذا در این دوره برای اولین بار در تاریخ شهرگرایی و شهرنشینی کشور، دولت بر آن می‌شود که چهره و سازمان شهر را نه بر مبنای تفکر و تحول درونی، بلکه بر اندیشه و تغییری بروئی دگرگون سازد (حیدری و دیگران، ۱۳۷۶: ۱۵۷-۱۵۵). شهر یزد تا دوره سلطنت پهلوی همچون یک کل و تحت قوانین کلیت خود رشد کرده و شهری ارگانیک را تشکیل داده بود، ولی در زمان پهلوی شهر طراحی شده، جای شهر ارگانیک را گرفت. در این دوره بافت تازه‌ای گردآگرد بافت قدیم (بافت میانی) از سال ۱۳۰۰ تا ۱۳۴۰ ه.ش تشکیل شد. البته این اقدام مقارن با خیابان‌کشی‌های جدید در بافت قدیم بود. بهاین ترتیب الگوی رشد شهر دگرگون شد. در دهه‌های ۴۰ و ۵۰ نابرابری‌های فضایی و جدایی گزینی اکولوژیک بهویژه در سطح شهر، موجب ترک جمعیت بافت قدیم و فرسودگی هر چه بیشتر آن و تبدیل آن به بخش فقیرنشین شهر گردید و توسعه فیزیکی ناموزون شهر، عدم تعادل و عدم انسجام شهر را به وجود آورد (شماعی، ۱۳۸۰: ۸۹). خیابان‌های اصلی یزد در سال ۱۹۳۵ ساخته شد. با احداث خیابان شرقی-غربی قیام، مجموعه بازارهای قدیمی که ستون فقرات شهر یزد را تشکیل می‌دادند به دونیم شده و علاوه بر تخریب بخش‌هایی از بازار، به گسیختگی در بافت تاریخی و برخی از عناصر نیز منجر شده است (آرمان شهر، ۱۳۸۱: ۱۸). با احداث خیابان پهلوی، پیوند میان میدان امیرچخماق با مجموعه بازار - که تا میدان شاه (قیام) دنباله پیدا می‌کرد - گستره شد. بر پایه گفته توسلی، این خیابان تازه جانمایه، ساختار فضایی شهر را که پس از گذشت صدها سال ایجاد شده بود، از میان برداشته شد. خیابان نه تنها عاملی در از میان بردن ساختارهای تاریخی بود که ایزاری شد برای ساماندهی دوباره پیوندهای اجتماعی و کارکردهای شهری و ساختمان‌های تازه دولتی که اکنون با خیابان‌ها و مغازه‌های تازه روبرو بود (مدرس، ۱۳۹۳: ۱۱۶). در ادامه راستای خیابان قیام، خیابان سلمان فارسی (۱۳۲۵ ه.ش) با تخریب بخشی از بافت کالبدی احداث گردید. این دو خیابان بیشترین تخریب را بر بافت قاجاری در پی داشته‌اند. شبکه خیابان‌های جدید شهر در این دوره از یک الگوی شطرنجی نامنظم تبعیت می‌نماید. در این دوران بازار به عنوان ستون فقرات اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی شهر نقش خود را به خیابان داده و خیابان به عنوان لبه‌ای قدرتمند در شهر مطرح شد. خیابان نه به عنوان عنصر مکمل سازمان و شالوده کهنه بافت شهر بلکه به عنوان عنصر مسلط و تعیین‌کننده در شهر ظاهر می‌شود. اگر

در گذشته تقسیمات شهری را لبه‌های اجتماعی، فرهنگی و ذهنی سازمان می‌دادند، ازین‌پس تقسیمات شهری بالبهای اقتصادی، سیاسی و عینی شکل می‌یابند (حبیبی، ۱۳۸۴: ۱۳۲۰-۱۳۲۲). در فاصله سال‌های ۱۳۶۳-۱۳۸۴ توسعه شهری مبتنی بر رشد موزون مهاجرت روستایی و همچنین توسعه آرام شهر در امتداد خیابان‌های قبلى بود. در این دوره، شهر به عنوان مکانی متشکل از تعدادی خیابان، متأثر از نوعی منطقه‌بندی عملکردی و ترکیبی از مجموعه‌های پراکنده و نامنسجم تعریف می‌شد (آرمان شهر، ۱۳۸۶: ۱۴-۱۳). در بیش از یک دهه فاصله زمانی بین اصلاحات ارضی تا ارائه نخستین طرح جامع یزد (سال ۱۳۵۲) در توسعه شهری، به جای استفاده فشرده‌تر از نواحی موجود، گسترش نواحی جدید مورد تأکید قرار گرفت. در این دوران، پس از مداخله در بافت قدیم در سال‌های ۱۳۴۰ تا ۱۳۴۲ دست‌اندازی به مناطق حاشیه شهر، پیشروی شهر در جهات جنوب و غرب با رشدی قارچ گونه و سرطان مانند، شکل‌گیری مجموعه‌هایی از کارخانه‌ها و کاربری‌های پراکنده صنعتی (کارخانه اقبال و کارخانه درخشان)، بروز نابرابری‌های فضایی شدید در سطح شهر و ترک جمعیت بافت قدیم و فرسودگی هر چه بیشتر آن رخ داد (عباس‌زادگان و رستم یزدی، ۱۳۹۳: ۴۰) (مدرس، ۱۳۹۳: ۱۱۵-۱۱۶).

۴- توسعه کالبدی- فضایی شهر یزد بعد از انقلاب اسلامی (دوره جمهوری اسلامی، ۱۳۵۷ تاکنون):

تصویر ۵- مهم‌ترین مراکز افزوده شده به ساختار کالبدی شهر یزد در دوره بعد از انقلاب اسلامی (آرمان شهر، ۱۳۸۶: ۲۱)

با پیروزی انقلاب اسلامی و آغاز جنگ هشت‌ساله در ایران و پدیداری برخی تنگناهای برنامه روشنی برای شهرنشینی و شهرسازی در کار نیود و بر روند ساختمان‌سازی و ساخت خیابان‌ها نظارتی نمی‌شد. در شهر یزد یکی از بروژهای (بلوار بسیج)، باعث ویرانی یکی از دیرینه‌ترین بزرگ‌های شهر که دربرگیرنده میراث معماری باشکوهی بود شد. الگوی شطرنجی خیابان‌های داخلی و کمربندی‌هایی که روزبه‌روز بر شمارشان افزوده می‌شد، نشانگر این بود که نوگرایی، بی‌کم و کاست در شهر گستردگی شده است (مدرس، ۱۳۹۳: ۱۳۶). در آغاز سده ۲۱، سیماهی یزد به کلی دگرگون شد، خندق‌ها پر و روی آن‌ها آسفالت شده و بازمانده‌های دیوارهای کهن، به سیمای زشتی در کنار خیابان‌های بزرگ‌های شمالی درآمد. دروازه‌های شناخته شده یکی پس از دیگری ناپدیدشده و به جز شمار اندکی از خانه‌های مهمی که هنر معماری در آن‌ها به کاررفته و به یاری برخی معماران یا افراد بومی نگهداری یا بازسازی شده، هسته شهر با شتاب دچار نابودی می‌شود (همان: ۱۴۲). به عبارت دیگر رشد شهر یزد در دوران پس از انقلاب ابعاد و شکل تازه‌ای به خود گرفت؛ رشدی که شاید بتوان آن را رشد ناپیوسته یا گسیخته از شهر نامید و پیامد آن درهم شکستن سازمان فضایی همگون و متعادل شهر بود. در این دوره، رشد و توسعه ناموزون فضایی که از دوره پهلوی دوم آغازشده بود، به دنبال ورود موج مهاجران روستایی و جنگ‌زده، تصویب قوانین زمین شهری، الحاق محدوده‌هایی به شهر به‌واسطه طرح‌های مصوب و واگذاری زمین در این محدوده‌ها شدت بیشتری یافت؛ به طوری که موازنه کلی شبکه زیربنایی و خدمات شهر را بر هم ریخت. جهت غالب توسعه فیزیکی شهر در این دوره با شکل‌گیری شهرک‌های حاشیه شهر در جهات جنوب، جنوب غربی و غرب و همچنین الحاق و ادغام روستاهای در بافت شهری گسترش و شدت قابل توجهی یافت. در این دوره راه‌ها و محورهای ارتباطی گسترش یافته و رونق حمل و نقل برون شهری و درون شهری در جهات شمال غربی و جنوب غربی توسعه شهر را به‌شدت تحت تأثیر قرار داد (آرمان شهر، ۱۳۸۶: ۱۸). در ربع قرن اخیر به‌دفعات محدوده قانونی شهر گسترش یافت و اراضی وسیعی طی چند مرحله در محدوده شهر یزد قرار گرفت (سرایی، ۱۳۸۶: ۷۸). برای گسترش خیابان‌ها و بلوارها، کوی‌های تازه‌ای که جایگاه خانه‌های شخصی و ساختمان‌های دولتی و سازه‌های بازارگانی است، از دل شهر بیرون کشیده شد و رهآورد آن چیزی نبود جز یک گسترش هندسی که از تاریخ و فرهنگ و پیوستگی هنری بهره‌های نبرده است (مدرس، ۱۳۹۳: ۱۴۴). از جمله اقدامات تأثیرگذار بر این رشد سریع افقی و ناموزون ساختار فضایی (از سال ۱۳۶۲ تا ۱۳۷۲) رشدی که شهر در قریب ۲۰۰۰ سال بدان دست‌یافته بود، طی ۱۰ سال، سه برابر شد) در این دوره می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

پیشنهاد الحق روستاهای حاشیه‌ای و شهرک صفائیه، اراضی و بافت‌های شهرک خودروی آزادشهر (بر اساس طرح جامع تجدیدنظر در سال ۱۳۶۲)، اضمام اراضی وسیعی در سمت غرب و جنوب غرب به محدوده شهر (طرح جامع الحقی سال ۱۳۷۲)، پیشنهاد الحق روستاهای خیرآباد و عیش آباد در جنوب شهر (بر اساس پیشنهاد طرح جامع شهرستان یزد ۱۳۷۴-۷۷)، اضافه شدن شهرهای حمیدیا و شاهدیه به محدوده قانونی شهر یزد (طرح جامع اخیر شهر یزد، سال ۱۳۸۶)، مکان‌یابی و استقرار پروژه‌های مسکن مهر در مزدهای شهر و یا حتی بخش‌های بیرونی و حاشیه شهر که جزء محدوده خدماتی و قانونی شهر نمی‌باشند. شکل ۵ مهم‌ترین مراکز افزوده شده به شهر را در دوره بعد از انقلاب نشان می‌دهد.

بررسی و تحلیل عوامل داخلی و خارجی مؤثر بر تغییرات ساختار کالبدی-فضایی شهر یزد: با توجه به پیدایش و توسعه کالبدی-فضایی شهر یزد در دوران مختلف، عوامل مؤثر بر تغییرات ساختار کالبدی-فضایی شهر بر اساس چارچوب نظری از زمان پیدایش شهر یزد تا هم‌اکنون در قالب عوامل درونی (نقاط قوت، ضعف) و بیرونی (فرصت و تهدید) در جدول ۳ تحلیل و ارائه شده است. همچنین خلاصه‌ای از اقدامات شاخص تأثیرگذار بر سازمان فضایی، عناصر اصلی شهر، الگوی ساختاری استخوان‌بندی شهر، نوع بافت شهری، عمده‌ترین عوامل مؤثر بر رشد و توسعه شهر به تفکیک، جهات توسعه در هر دوره تاریخی در جدول ۴ نمایش داده شده است.

جدول ۳- بررسی و تحلیل عوامل داخلی و خارجی مؤثر بر تغییرات ساختار کالبدی-فضایی شهر یزد

عوامل بیرونی		عوامل درونی	
تهدید	فرصت	ضعف	قوت
- ساخت و سازهای نا اندیشه‌ید شهری (مدیریتی، کالبدی) - فرسایش و نابودی امکانات و قابلیت‌های طبیعی (طبیعی) - ناپایداری شهر به دلیل رشد افقی پراکنده و گسترش زیاد شهر (کالبدی) - رشد مهاجرت و پدیده مهاجرنشینی (اجتماعی) - ترک جمعیت بافت قدیم و فرسودگی آن (کالبدی، اجتماعی) - افزایش هزینه‌های ناشی از احداث زیرساخت‌ها (اقتصادی) - تهدیدهای زیست‌محیطی من جمله آلودگی‌ها (طبیعی) - تغییر سیک زندگی و تقاضا برای حومه‌نشینی (اجتماعی) - بورس بازی و سوداگری زمین در سطح ملی (اقتصادی)	- قرارگیری شهر یزد در مسیر راه‌های ترانزیتی اصلی کشور (کالبدی، طبیعی) - روند افزایشی تبدیل زمین‌های کشاورزی مطلوب به فضاهای مسکونی و صنعتی (کالبدی) - حمایت دولت از ساخت و ساز در بافت‌های فرسوده و مرکزی (مدیریتی) - پیوستن ایران به بازار جهانی (اقتصادی) - تحول در تکنولوژی (تکنولوژیکی، انسانی)	- غلبه وسائل حمل و نقل خصوصی در حمل و نقل و افزایش سفرهای درون شهری (تکنولوژیکی، انسانی) - فقدان راهبرد و سیاست شفاف و منسجم دولت در کنترل و هدایت رشد فضایی شهر (مدیریتی) - عدم هماهنگی و فقدان همسوی ارگان‌های تصمیم‌گیر در فرایند مدیریت شهر (مدیریتی) - تقسیم شهر به دو قسمت جدید و قدیم (کالبدی) - ادغام و الحاق بافت روستاهای در شهر (مدیریتی، کالبدی) - توسعه فعالیت‌های صنعتی در شهر (اقتصادی) - توزیع ناهمگون امکانات و خدمات در شهر (مدیریتی، کالبدی) - طرح‌ها و برنامه‌های شهرسازی (مدیریتی) - سیاست‌های دولت و قوانین و مقررات شهری (سیاسی) - مهاجرپذیری شهر یزد (اجتماعی) - واگذاری زمین توسط ارگان‌های مختلف دولتی در شهر (سیاسی - مدیریتی) - میل به بورس بازی زمین در اطراف شهر (اقتصادی)	- وجود نقش بازرگانی- گذری برای شهر یزد (اقتصادی) - وجود قوات و آبهای زیرسطحی (طبیعی) - رونق تجارت و شکل‌گیری بازار و گسترش آن (اقتصادی) - شکل‌گیری محورهای حرکتی- تجاری در شهر یزد (کالبدی- اقتصادی) - توسعه شهر به سمت جنوب و جنوب غرب (طبیعی) - احداث مجموعه‌های شهری چون امیرچخماق، شاهطهماسب، خان (کالبدی، انسانی) - شکل‌گیری نظام محله‌ای (کالبدی، انسانی) - احداث عملکردهای جدید (کالبدی، انسانی) - مهاجرپذیری شهر یزد (اجتماعی) - رشد طبیعی جمعیت (اجتماعی) - توسعه شبکه‌های ارتباطی (کالبدی)

تحولات ساختار کالبدی - فضایی شهر بزد و عوامل مؤثر بر آن

جدول ۴- خلاصه‌ای از روند تغییرات ساختار کالبدی فضایی شهر بزد و عوامل مؤثر بر آن در دوره‌های تاریخی مختلف

جهت توسعه	عمده ترین عوامل مؤثر بر رشد و توسعه شهر	بافت شهری	الگوی ساختاری استخوان	عنصر اصلی شهر	اقدامات شاخص تاثیرگذار بر سازمان فضایی	دوره تاریخی
جنوب	عوامل محیطی- طبیعی: - جهت مناسب شیب های هدایت آب - توسط فتواف از سوی کوههای جنوبی منطقه عوامل کالبدی: - موقعیت مناسب از نظر دسترسی‌ها (عبور راه اصلی منطقه‌ای در جنوب شرقی- غربی و تلاقی آن با چند راه فرعی) جغرافی-	- قرم هسته اولیه شهر به صورت فلکی (به دلیل موقعت تپه‌های تدافقی) نواحی مسکونی شارستان در ناحیه جنوبی ریش - بافت ارگانیک و مطبیق با شرایط محیط طبیعی و ساختار فرهنگی	- ساخت موزون و هماهنگ با نظام اکلولزی شهر و به صورت متعدد مرکز شرور تپه‌های تدافقی)	- قصر و باغ از جمله باغ علاء - ساخت محله محمد آباد - حمام - مساجد - دروازه‌ها از جمله دروازه مهربیزجرد - کوشک‌ها به ویژه کوشک بو در شهر	- ایجاد ریض، شارستان و کهندز	(ب) پیش از اسلام (پیش از ۷۰۰ میلادی)
جنوب-شرق- غرب	عوامل محیطی- طبیعی: - آب و هوای بیانی و منابع آبی - تنگه‌های توبوگرافیکی عوامل کالبدی: - جاده‌های بازرگانی یومی	- به صورت خطی در راستای فشرده با گلوبن درونگرا	- محور شمال شرقی- جوب غربی مرکزیت مسجد جامع	- حصار - باغات و مزارع - مسجد جامع - شبکه جدید معابر	- ایجاد حصار در اطراف شهر - احداث خندق برج و بارو - احداث دروازه‌های چهارگانه شهری (به نامهای همیرجرد، مالیر، دروازه شاه، دروازه کوشک نو) - احداث بنای مسجد جامع بزد به دست اخیرین فراموشی آن کاکویه - توسعه باغات و مزارع در غرب و جنوب شهر (ریض) - شکل گیری دو محله احداث شبهکه جدید معابر در پیرامون شهر - گسترش زیرساخت‌های شهری (قات)	(ج) دوره اسلامی
جنوب- شرق	عوامل کالبدی: - راه‌ها و گذرهای ارتاطی شرقی- غربی	- فشرده و پیوسته و ارگانیک	- الگوی خطی- هسته ای: محور فشرده با گلوبن درونگرا به الگوی درونگرا به طوری که فضای باز وسیع در این دوره وجود نداشته و فضاهایی باز متعلق به هر یک از عناصر شهری توسط بنایهای اطراف محصور شده‌اند.	- الگوی خطی- هسته ای: محور اصلی آن مسیر ارتاطی شرقی- غربی شهر (کفر بوزدانان) بوده است. بر روی این الگوی خطی، سه هسته اصلی قرار گرفته است: مجموعه حسینیه، مرکز محله فهادان، مرکز محله کوشکو	- مسجد، حسینیه، مقبره - مدرسه - حمام، آب انبار، کاروانسرا - بازار - احداث بازار (مالیر، بازارچه فهادان و بازارچه قیمه‌آه در امتداد کفر بوزدانان، بازار پنجه علی) - احداث مسیر شرقی غربی - ساخت اینبه معمومی (مدرسه مذهبی حظیره)	(د) دوره اسلامی
جنوب- جنوب- غرب- غرب	عوامل کالبدی: - نفوذ محلات بیرون شهر به داخل بارو و کشیدن حصاری بر دو این محلات - ایجاد مرکزیتی جدید در اطراف مسجد جامع به دلیل وجود یک مکان مقدس و نیز موقعیت مناسب همچوایی آن با رو راه منطقه ای منتبه به شهر (راه تفت- شیار و راه کرمان)	- فشرده و ترکیب فضاهای باز	- الگوی ترکیبی خطی- هسته ای: مسجد، صندوقیان، شرقی غربی و شمالی- جوبی به عنوان انتقال دهنده جمیع مرکز جدید شهر (در اطراف سلطان ابراهیم، بازار خانوی قبل (محله بوزدانان)	- محله های همچون سبلان، موجه ملال، کوچه جبار جدید شهر با هفت دروازه - احداث حصار جدید شهر با هفت دروازه - احداث ارگ حکومی - تقویت محور شمال شرقی- جوب غربی شهر به عنوان محور تجاری - ایجاد محوی محدود بر محور شمال غربی - بazar دلان و خاتون در امتداد این محور، ایجاد مرکزیتی جدید در راستای محور جدید، در اطراف مسجد جامع - تقویت محور شرقی غربی در امتداد گنر بوزدانان - ساخت اینبه مسکونی و معمومی در شهر	- شکل گیری محله مسکونی بوزدانان در شمال گنر - ایجاد محله مسکونی بوزدانان در شمال گنر - بوزدانان - حمام، آب انبار، کاروانسرا - بازار - احداث بازارها در امتداد گنر بوزدانان - ایجاد محوی محدود بر محور شمال غربی - بazar دلان و خاتون در امتداد این محور، ایجاد مرکزیتی جدید در راستای محور جدید، در اطراف مسجد جامع - تقویت محور شرقی غربی در امتداد گنر بوزدانان - ساخت اینبه مسکونی و معمومی در شهر	(ه) دوره اسلامی
جنوب- غرب	عوامل کالبدی: - تاسیس مجموعه امیرچخماق در جنوب روزه مهربیزجرد - راه‌های ارتباطی در حاشیه جنوبی شهر - عنصر ارتاط دهنده خطی مانند بازار	- رشد و توسعه محله های مجاور راههای متنه به شهر	- الگوی خطی - هسته ای: هسته منجم که موجب رشد و توسعه متعادل و متوازن شهر گردیده است. در همچوایی بافت فشرده	- تبعه سید رکن الدین خانقاہ، مسجد و تکیه، میدان امیرچخماق - مسجد ریگ - مصلی بزرگ - مسجد کووال مصلی - مسجد و رصدخانه رکنیه - مدرسه الیهات (مصلای عتیق) و مدرسه رشیده	- ایجاد مجموعه های محله ای در شهر (محله امیر جلال الدین میرچخماق شامی) - توسعة ساختار شهر با شکل گیری محدود تجاری - ایجاد مرکزیتی جدید شهری (مجموعه امیرچخماق شامل مسجد، بازار، آب انبار، کاروانسرا، حمام، خانقاہ، قادخانه و بازارچه) - تغییر مرکزیت شهر از اطراف مسجد جامع به مجموعه امیرچخماق	(ب) دوره اسلامی
غرب- جنوب	عوامل کالبدی: - تاسیس مجتمعه شاه طهماسب شامل تکیه‌ای وسیع، مسجد، مدرسه و بازار - احداث محورهای تجاری میان مرکز قديم و جديدي جريان حاكم فكري: - تولی سبک نوعی از شهرسازی در دوره صفویه به نام مکتب اصفهان	- بافت فشرده با ساختار محمامی و فضاهای باز عمومی	- الگوی خطی- هسته ای: (در ادامه مجموعه شاه طهماسب) محور شرقی- غربی و ایجاد مجموعه شاه طهماسب در انتهای مسیر	- مجموعه شاه طهماسب شامل تکیه ای وسیع، مسجد، مجموعه شاه طهماسب در انتهای مسیر	- تاسیس مجتمعه شاه طهماسب - احداث حسینیهها - شکل گیری مرکز جدید شهری (شاه طهماسب) - رشد و توسعه کاروانسراها - ساخت مجتمعه های محله ای شهری از جمله باغ کندم آب انبارها - ساخت آب انبارها - برقراری ارتباط میان مرکز جدید (شاه طهماسب) و قديم (امیرچخماق) با احداث بازار سروپوشیده	(ج) دوره اسلامی

جهت توسعه	عمده ترین عوامل موثر بر رشد و توسعه شهر	بافت شهری	الگوی ساختاری استخوان بندي شهر	عناصر اصلی شهر	اقدامات شاخص تأثیرگذار بر سازمان فضایی	دوره تاریخی
جنوب - جنوب غرب	عوامل اقتصادی: - علاقه زندیان به توسعه بازارگانی، شرق جنوب جربان حاکم فکری: - مصادف با اقلاب صنعتی - تولید سیک نوینی از شهرسازی در دوره قاجار (سیک تهران) عوامل کالبدی: - توسعه با محوریت راستی تجاری شمالی - جنوبی	- بافت فشرده و الگوی در - هم تنبید شبکه معابر - تجارت - بزرگ و محصور با بنای - عمومی	الگو شکایی: مشکل از دو محور شرقی - غربی و شمالی - جنوبی و وجود هسته با مجموعه از در محدود استخوان بنده اصلی شهر به صورت مایانی فوق الذکر	- مجموعه خان شامل: بازار خان، سرا، تیمچه، قیصریه، میدان و مردبه - تکیه، مسجد، خانقه آب انبار و کاروانسرا	- احداث گروه خان در حد واسطه میدان امیر چخان و میدان شاه طهماسب - ساخت و ساز عناصر شهری به طور معدود شامل - مجموعه سادات، سراهای پیچعالی، علی آقا کرمانی، گلشن و ... - احداث خانه های باشکوه در دوره قاجار (مجموعه عربها) - تخریب از حکومتی و ساخت محله - ساخت ابینه با عمارت‌های جدید (بست و تلکراف)	۱۳۶۰- ۱۳۵۰- ۱۳۴۰- ۱۳۳۰- ۱۳۲۰- ۱۳۱۰- ۱۳۰۰- ۱۲۹۰- ۱۲۸۰- ۱۲۷۰- ۱۲۶۰- ۱۲۵۰- ۱۲۴۰- ۱۲۳۰- ۱۲۲۰- ۱۲۱۰- ۱۲۰۰- ۱۱۹۰- ۱۱۸۰- ۱۱۷۰- ۱۱۶۰- ۱۱۵۰- ۱۱۴۰- ۱۱۳۰- ۱۱۲۰- ۱۱۱۰- ۱۱۰۰- ۱۰۹۰- ۱۰۸۰- ۱۰۷۰- ۱۰۶۰- ۱۰۵۰- ۱۰۴۰- ۱۰۳۰- ۱۰۲۰- ۱۰۱۰- ۱۰۰۰- ۹۹۰- ۹۸۰- ۹۷۰- ۹۶۰- ۹۵۰- ۹۴۰- ۹۳۰- ۹۲۰- ۹۱۰- ۹۰۰- ۸۹۰- ۸۸۰- ۸۷۰- ۸۶۰- ۸۵۰- ۸۴۰- ۸۳۰- ۸۲۰- ۸۱۰- ۸۰۰- ۷۹۰- ۷۸۰- ۷۷۰- ۷۶۰- ۷۵۰- ۷۴۰- ۷۳۰- ۷۲۰- ۷۱۰- ۷۰۰- ۶۹۰- ۶۸۰- ۶۷۰- ۶۶۰- ۶۵۰- ۶۴۰- ۶۳۰- ۶۲۰- ۶۱۰- ۶۰۰- ۵۹۰- ۵۸۰- ۵۷۰- ۵۶۰- ۵۵۰- ۵۴۰- ۵۳۰- ۵۲۰- ۵۱۰- ۵۰۰- ۴۹۰- ۴۸۰- ۴۷۰- ۴۶۰- ۴۵۰- ۴۴۰- ۴۳۰- ۴۲۰- ۴۱۰- ۴۰۰- ۳۹۰- ۳۸۰- ۳۷۰- ۳۶۰- ۳۵۰- ۳۴۰- ۳۳۰- ۳۲۰- ۳۱۰- ۳۰۰- ۲۹۰- ۲۸۰- ۲۷۰- ۲۶۰- ۲۵۰- ۲۴۰- ۲۳۰- ۲۲۰- ۲۱۰- ۲۰۰- ۱۹۰- ۱۸۰- ۱۷۰- ۱۶۰- ۱۵۰- ۱۴۰- ۱۳۰- ۱۲۰- ۱۱۰- ۱۰۰- ۹۰- ۸۰- ۷۰- ۶۰- ۵۰- ۴۰- ۳۰- ۲۰- ۱۰- ۰
جنوب - غرب	عوامل کالبدی: - خیابان کشی های راهی این دوره - همچوالي هسته جنوبی با راهی های اصلی، ایستگاه راه آهن و ترمیمال ایونوس جربان حاکم فکری: - تجدیدگاری عوامل تکنولوژیکی: - ورود اتومبیل به شهرها	- بافت پراکنده با ساختمان هایی به صورت مغفره، مجموعه ای اصلی ناسی از پراکنده و نامنضم - الگو شکه معاشر به صورت شطرنجی نامنظم	- شکل ظایع ساختار فضایی الگوی شکه ای در ساختار استخوان بدهشتی از استقرار کاربری های مختلف در حاشیه خیابان های شهری - الگوی هسته ای جدید در جنوب شهر که توسط شیکه راه های اصلی به پوشش های دیگر شهر مرتب می شود. - شکل گیری بخش میانی	- انتشار اداری - خدماتی - خدمات آموزشی، بهداشتی - کارخانجات (کارخانه اقبال و درخشان) - میدان شهری (میدان شهید بهشتی)	- ورود سیک های تو در ساخت ابینه در این دوره - خیابان کشی های جدید در بافت قدیم به وزیر خیابان قام و خیابان پهلوی - احداث خیابان سلمان فارسی - ایجاد کارخانه ها و کاربری های پراکنده صنعتی در نقاط مختلف حاشیه شهر	۱۳۶۰- ۱۳۵۰- ۱۳۴۰- ۱۳۳۰- ۱۳۲۰- ۱۳۱۰- ۱۳۰۰- ۱۲۹۰- ۱۲۸۰- ۱۲۷۰- ۱۲۶۰- ۱۲۵۰- ۱۲۴۰- ۱۲۳۰- ۱۲۲۰- ۱۲۱۰- ۱۲۰۰- ۱۱۹۰- ۱۱۸۰- ۱۱۷۰- ۱۱۶۰- ۱۱۵۰- ۱۱۴۰- ۱۱۳۰- ۱۱۲۰- ۱۱۱۰- ۱۱۰۰- ۱۰۹۰- ۱۰۸۰- ۱۰۷۰- ۱۰۶۰- ۱۰۵۰- ۱۰۴۰- ۱۰۳۰- ۱۰۲۰- ۱۰۱۰- ۱۰۰۰- ۹۹۰- ۹۸۰- ۹۷۰- ۹۶۰- ۹۵۰- ۹۴۰- ۹۳۰- ۹۲۰- ۹۱۰- ۹۰۰- ۸۹۰- ۸۸۰- ۸۷۰- ۸۶۰- ۸۵۰- ۸۴۰- ۸۳۰- ۸۲۰- ۸۱۰- ۸۰۰- ۷۹۰- ۷۸۰- ۷۷۰- ۷۶۰- ۷۵۰- ۷۴۰- ۷۳۰- ۷۲۰- ۷۱۰- ۷۰۰- ۶۹۰- ۶۸۰- ۶۷۰- ۶۶۰- ۶۵۰- ۶۴۰- ۶۳۰- ۶۲۰- ۶۱۰- ۶۰۰- ۵۹۰- ۵۸۰- ۵۷۰- ۵۶۰- ۵۵۰- ۵۴۰- ۵۳۰- ۵۲۰- ۵۱۰- ۵۰۰- ۴۹۰- ۴۸۰- ۴۷۰- ۴۶۰- ۴۵۰- ۴۴۰- ۴۳۰- ۴۲۰- ۴۱۰- ۴۰۰- ۳۹۰- ۳۸۰- ۳۷۰- ۳۶۰- ۳۵۰- ۳۴۰- ۳۳۰- ۳۲۰- ۳۱۰- ۳۰۰- ۲۹۰- ۲۸۰- ۲۷۰- ۲۶۰- ۲۵۰- ۲۴۰- ۲۳۰- ۲۲۰- ۲۱۰- ۲۰۰- ۱۹۰- ۱۸۰- ۱۷۰- ۱۶۰- ۱۵۰- ۱۴۰- ۱۳۰- ۱۲۰- ۱۱۰- ۱۰۰- ۹۰- ۸۰- ۷۰- ۶۰- ۵۰- ۴۰- ۳۰- ۲۰- ۱۰- ۰
جنوب - غرب	جربان حاکم فکری: - تجدیدگاری عوامل تکنولوژیکی: - ورود اتومبیل به شهرها				- گرانش ساخت و سازها به محدوده های خیابان ها - طول این دوره گسترش شهر در فضای ایران - راستای راه های اصلی و توسعه مرکز آن در تمام چهات ساخت شهر را مستاره ای می کند.	۱۳۶۰- ۱۳۵۰- ۱۳۴۰- ۱۳۳۰- ۱۳۲۰- ۱۳۱۰- ۱۳۰۰- ۱۲۹۰- ۱۲۸۰- ۱۲۷۰- ۱۲۶۰- ۱۲۵۰- ۱۲۴۰- ۱۲۳۰- ۱۲۲۰- ۱۲۱۰- ۱۲۰۰- ۱۱۹۰- ۱۱۸۰- ۱۱۷۰- ۱۱۶۰- ۱۱۵۰- ۱۱۴۰- ۱۱۳۰- ۱۱۲۰- ۱۱۱۰- ۱۱۰۰- ۱۰۹۰- ۱۰۸۰- ۱۰۷۰- ۱۰۶۰- ۱۰۵۰- ۱۰۴۰- ۱۰۳۰- ۱۰۲۰- ۱۰۱۰- ۱۰۰۰- ۹۹۰- ۹۸۰- ۹۷۰- ۹۶۰- ۹۵۰- ۹۴۰- ۹۳۰- ۹۲۰- ۹۱۰- ۹۰۰- ۸۹۰- ۸۸۰- ۸۷۰- ۸۶۰- ۸۵۰- ۸۴۰- ۸۳۰- ۸۲۰- ۸۱۰- ۸۰۰- ۷۹۰- ۷۸۰- ۷۷۰- ۷۶۰- ۷۵۰- ۷۴۰- ۷۳۰- ۷۲۰- ۷۱۰- ۷۰۰- ۶۹۰- ۶۸۰- ۶۷۰- ۶۶۰- ۶۵۰- ۶۴۰- ۶۳۰- ۶۲۰- ۶۱۰- ۶۰۰- ۵۹۰- ۵۸۰- ۵۷۰- ۵۶۰- ۵۵۰- ۵۴۰- ۵۳۰- ۵۲۰- ۵۱۰- ۵۰۰- ۴۹۰- ۴۸۰- ۴۷۰- ۴۶۰- ۴۵۰- ۴۴۰- ۴۳۰- ۴۲۰- ۴۱۰- ۴۰۰- ۳۹۰- ۳۸۰- ۳۷۰- ۳۶۰- ۳۵۰- ۳۴۰- ۳۳۰- ۳۲۰- ۳۱۰- ۳۰۰- ۲۹۰- ۲۸۰- ۲۷۰- ۲۶۰- ۲۵۰- ۲۴۰- ۲۳۰- ۲۲۰- ۲۱۰- ۲۰۰- ۱۹۰- ۱۸۰- ۱۷۰- ۱۶۰- ۱۵۰- ۱۴۰- ۱۳۰- ۱۲۰- ۱۱۰- ۱۰۰- ۹۰- ۸۰- ۷۰- ۶۰- ۵۰- ۴۰- ۳۰- ۲۰- ۱۰- ۰
جنوب - غرب	جربان حاکم فکری: - مدینه اسون شاپنده و فرآیند عوامل اجتماعی: - مهاجرت و جایگزینی های جمعیتی عوامل سیاسی - مدیریتی: - الحاق محدوده هایی به شهر در طرح ها - تنصیب قوانین زمین شهری و اکاذاری زمین توسعه دوت میان مردم - پروژه مسکن مهر - ضعف در اجراء و تهیه طرح ها و برنامه های شهری عوامل اقتصادی: - ارزان بودن زمین در حاشیه شهر - سرطان روابط سرمایه داری در کشور ایران - توسعه فعالیت های صنعتی - عملکردهای جدید محول شده به شهر بیزد در قرن حاضر به عنوان یک نقطه مهم در شبکه شهری کشور عوامل محیطی - طبیعی: - عدم وجود منابع طبیعی در اطراف شهر عوامل کالبدی: - مسیرهای ارتباطی - تزدیگ بودن روابط اجتماعی حاشیه ای به شهر اصلی و الحاق آن به شهر در جربان زرده رشد - توسعه و تحولات فتاوری				- گرانش ساخت و سازها به محدوده های خیابان ها - کلیه مراکز اداری، خدماتی، تجاری، درمانی و ... - مطریح شدن خیابان به عنوان لبه ای اقتصادی، سیاسی قدرتمند در شهر - ادغام دو شهر حمیدیا و شهر شاهدیه در شهر بیزد	۱۳۶۰- ۱۳۵۰- ۱۳۴۰- ۱۳۳۰- ۱۳۲۰- ۱۳۱۰- ۱۳۰۰- ۱۲۹۰- ۱۲۸۰- ۱۲۷۰- ۱۲۶۰- ۱۲۵۰- ۱۲۴۰- ۱۲۳۰- ۱۲۲۰- ۱۲۱۰- ۱۲۰۰- ۱۱۹۰- ۱۱۸۰- ۱۱۷۰- ۱۱۶۰- ۱۱۵۰- ۱۱۴۰- ۱۱۳۰- ۱۱۲۰- ۱۱۱۰- ۱۱۰۰- ۱۰۹۰- ۱۰۸۰- ۱۰۷۰- ۱۰۶۰- ۱۰۵۰- ۱۰۴۰- ۱۰۳۰- ۱۰۲۰- ۱۰۱۰- ۱۰۰۰- ۹۹۰- ۹۸۰- ۹۷۰- ۹۶۰- ۹۵۰- ۹۴۰- ۹۳۰- ۹۲۰- ۹۱۰- ۹۰۰- ۸۹۰- ۸۸۰- ۸۷۰- ۸۶۰- ۸۵۰- ۸۴۰- ۸۳۰- ۸۲۰- ۸۱۰- ۸۰۰- ۷۹۰- ۷۸۰- ۷۷۰- ۷۶۰- ۷۵۰- ۷۴۰- ۷۳۰- ۷۲۰- ۷۱۰- ۷۰۰- ۶۹۰- ۶۸۰- ۶۷۰- ۶۶۰- ۶۵۰- ۶۴۰- ۶۳۰- ۶۲۰- ۶۱۰- ۶۰۰- ۵۹۰- ۵۸۰- ۵۷۰- ۵۶۰- ۵۵۰- ۵۴۰- ۵۳۰- ۵۲۰- ۵۱۰- ۵۰۰- ۴۹۰- ۴۸۰- ۴۷۰- ۴۶۰- ۴۵۰- ۴۴۰- ۴۳۰- ۴۲۰- ۴۱۰- ۴۰۰- ۳۹۰- ۳۸۰- ۳۷۰- ۳۶۰- ۳۵۰- ۳۴۰- ۳۳۰- ۳۲۰- ۳۱۰- ۳۰۰- ۲۹۰- ۲۸۰- ۲۷۰- ۲۶۰- ۲۵۰- ۲۴۰- ۲۳۰- ۲۲۰- ۲۱۰- ۲۰۰- ۱۹۰- ۱۸۰- ۱۷۰- ۱۶۰- ۱۵۰- ۱۴۰- ۱۳۰- ۱۲۰- ۱۱۰- ۱۰۰- ۹۰- ۸۰- ۷۰- ۶۰- ۵۰- ۴۰- ۳۰- ۲۰- ۱۰- ۰

(نگارندگان، ۱۳۹۵ با اقتباس از شماعی، ۱۳۸۲؛ ۲۳-۲۴؛ آرمان شهر، ۱۳۸۵؛ مدرس، ۱۳۹۳؛ افسار، ۱۳۴۵؛ توسلی،

۱۳۸۱؛ ۱۳۷۶؛ حمیدی، ۱۳۴۵؛ کاتب یزدی، ۱۳۴۵؛ عادلی و عباسی، ۱۳۹۴)

نتیجه گیری

همان طور که گفته شد ساختار فضایی شهر حاصل فرایندهای تاریخی و شرایط متحول اقتصادی-اجتماعی و سیاسی است. بررسی تحولات ساختار کالبدی-فضایی شهرها و شناسایی عوامل موثر در بروز این تغییرات، نقش بسیار مهمی در برنامه ریزی شهری دارد، زیرا آگاهی از تصمیمات اخذشده و اجرایی در رابطه با جنبه های محیطی، اجتماعی و اقتصادی مؤثر بر محیط و زمین طبیعی و همچنین تأثیر بر کالبد شهرها و شناسایی نقش آفرینان و نامعلومی ها در روند این تغییر و تحولات از وظایف اصلی برنامه ریزی شهری است. نتایج این پژوهش نشان می دهد که ساختار فضایی شهرهای تاریخی به طور مشخص شهر بیزد در ابتداء نظم فضایی و چیدمان منحصر به فرد خود را داشته و این بدان دلیل بوده که از خصایص محیط طبیعی و ماهیت اجتماعی-اقتصادی ستر شهر نشأت گرفته است؛ اما امروزه نیروهای انسانی و انسان ساخت تأثیر قابل توجهی بر ساختار فضایی شهرها و بالطبع هویت آنها داشته اند. ورود اتومبیل به شهرها، احداث خیابان ها و تضعیف نقش بازارها با احداث و ایجاد مراکز تجاری در کار آنها، احداث کارخانه ها و رواج تولید آنها و ... همه از عوامل تأثیرگذار بر تغییرات ساختار کالبدی-فضایی شهرهای کهن بودند و باعث در هم شکستن نظام محله ای گردیده، عناصر مذهبی و کالبدی پیشین، کارکرد اصلی خود را از دست دادند، فضاهای مسکونی بدoun توجه به سایر فضاهای خدماتی، آموزشی و عمومی موردنیاز ساخته

شدند و گسترش یافتند. همچنین عامل سیاسی در قالب نقش دولت و سازمان‌های وابسته به آن، به عنوان یکی از مهم‌ترین عوامل مؤثر بر ساختار کالبدی- فضایی شهر است، به طوری که سیاست‌گذاری‌های آن‌ها مثل تصمیم‌گیری‌های دولت در ایجاد یک بزرگراه، احداث خطوط راه‌آهن و مترو، جابجایی محل سکونت جمعیت‌ها، تغییر محل مراکز تجاری و سامانه‌های حمل و نقل می‌تواند در توسعه شهر مؤثر باشد؛ تصمیمات مدیریت شهری در مقیاس کلان و اقدام‌ها و برنامه‌های شهرسازی تأثیر بسزایی در روند دگرگونی ساختار کالبدی- فضایی شهر داشته‌اند. به طور مشخص می‌توان به تهیه طرح‌های جامع و تفصیلی برای شهرهای بزرگ و طرح‌های هادی برای شهرهای کوچک اشاره کرد که طی آن‌ها محدوده‌هایی به شهرها الحاق گردیده و سبب تغییر در ساختار کالبدی شهر شده است. توزیع و واگذاری زمین توسط دولت میان مردم، اجرای برخی پروژه‌های مقطوعی چون مسکن مهر و ... ازین دست اقدامات می‌باشد. تحولات در ابعاد تکنولوژیک که سبب ایجاد پدیده‌ها و عناصر نوین در نظام فضایی شهر گردیده و همچنین تحولات اقتصادی در قالب سوداگری و بورس‌بازی زمین و مسکن، تغییر نقش شهر و تحولات اجتماعی- جمعیتی نیز از قبیل افزایش مهاجرت‌های روستا- شهری و همچنین مهاجرت‌های مرکز- پیرامون، ادغام روستاهای در شهر، جدایی گزینی اجتماعی به دلایل قومی، نژادی، دینی و مذهبی که باعث شکل‌گیری محلات مختلف در شهر می‌شود، از جمله دیگر عوامل تأثیرگذار در تحولات ساختار کالبدی- فضایی شهر هستند.

به طور کلی با بررسی تغییر و تحولات ساختار کالبدی- فضایی شهر یزد مشخص می‌گردد که در ابتدا عوامل طبیعی به خصوص شرایط اقلیمی از جمله تأثیرگذارترین عوامل بر نحوه رشد و توسعه شهر یزد بوده، به طوری که بخش قدیمی با شاکله ارگانیک، بومی و همسو با محیط شکل‌گرفته است، اما بخش جدید با آهنگ تحولات تاریخی و تدریجی این سکونتگاه ارگانیک، تفاوت فاحشی داشته و با شاکله گستته و ناهمگون با محیط شکل‌گرفته است. درواقع با ورود الگوهای بیگانه و تقليد و تکرار بدون ارزیابی آن‌ها، توسعه شهر یزد و درنتیجه رابطه انسان و طبیعت و کالبد شهر در جهتی مخالف با گذشته و در تصاد با اصول و ارزش‌های فرهنگی و محیطی به جریان افتاد. لذا می‌توان چنین اذعان نمود که در دوره‌های بعدی عوامل اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و به خصوص جریان‌های حاکم فکری (ورود مدرنیسم) و نمود آن در تصمیمات مدیریت شهری در قالب طرح‌های توسعه شهری، تأثیر بسزایی در تغییرات ساختار کالبدی- فضایی این شهر داشته‌اند.

منابع

- افروغ، ع. (۱۳۷۷). فضا و نابرابری‌های اجتماعی. تهران: دانشگاه تربیت مدرس.
- افشار، ا. (۱۳۴۵). یادگارهای یزد. تهران: انجمن آثار ملی، ج. ۱.
- تقوایی، م.، و سرایی، م. ح. (۱۳۸۵). گسترش افقی شهر و ظرفیت‌های موجود زمین مطالعه موردی: شهر یزد. مجله پژوهش‌های جغرافیایی، ۳۸.
- توسلی، م. (۱۳۸۱). ساخت شهر و معماری در اقلیم گرم و خشک ایران. تهران: انتشارات پیوند و پیام.
- تولایی، ن. (۱۳۸۷). شکل شهر منسجم. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- جمشیدی، م. (۱۳۸۲). ملاحظاتی در مورد نظریه تحلیل چیدمان فضا. مجله جستارهای شهرسازی، ۶
- حبیبی، س. م. (۱۳۸۴). از شار تا شهر. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- حبیبی، ک، بهزادفر، م، مشکینی، ا، علیزاده، ه، و محکی، و. (۱۳۹۰). ارزیابی اثرات طرح‌های توسعه شهری بر ساختارشکنی و ارتقاء کیفی فضای شهر کهن ایرانی، فصلنامه مطالعات شهر ایرانی- اسلامی، ۴.
- حمیدی، م.، سیروس صبری، ر، حبیبی، س. م.، و سلیمی، ج. (۱۳۷۶). استخوان‌بندی شهر تهران. تهران: معاونت فنی و عمرانی شهرداری تهران، جلد ۱.
- خیرالدین، ر، تقوایی، ع. ا، ایمانی شاملو، ج. (۱۳۹۲). تحلیل تحولات فضایی کلان‌شهرها در ارتباط با قیمت نفت در ایران (نمونه مورد مطالعه: کلان‌شهر تبریز). نشریه علمی- پژوهشی انجمن علمی معماری و شهرسازی ایران، ۶
- ذکاوت، ک. (۱۳۹۰). جایگاه سازمان فضایی در طراحی شهری. نشریه صفة، ۵۴.
- زیاری، ک. (۱۳۷۸). اصول و روش‌های برنامه‌ریزی منطقه‌ای. انتشارات دانشگاه یزد، چاپ اول.
- زیاری، ک. (۱۳۸۲). تأثیر فرهنگ در ساخت شهر (با تأکید بر فرهنگ اسلامی). مجله جغرافیا و توسعه.
- زیمل، ج. (۱۳۷۲). کلان‌شهر و حیات ذهنی. ترجمه: یوسف اباذری. نشریه نامه علوم اجتماعی، ۳.
- سرایی، م. ح. (۱۳۸۶). الگوهای چندگانه توسعه فیزیکی شهر یزد. فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، ۸۴.

- شکوی ای، ح. (۱۳۷۹). اندیشه‌های نو در فلسفه جغرافیا. جلد اول، انتشارات گیتاشناسی، چاپ چهاردهم.
- شماعی، ع. (۱۳۸۲). بررسی و تحلیل ساخت اکولوژیک شهری در شهر یزد. کاوشنامه علوم انسانی، ۲.
- شماعی، ع. (۱۳۸۲). توسعه ناموزون فضایی-کالبدی شهر یزد و اثرات آن بر ساخت اکولوژی شهر. پژوهش‌های جغرافیایی، ۴۶.
- عادلی، س.، عباسی‌هرفته، م. (۱۳۹۴). نسبت توسعه و حفاظت در شهر بازخوانی مدل توسعه شهر یزد از منظر تعامل میان رویکردهای توسعه و حفاظت از بخش‌های قدیم در بازه زمانی قرن ۵ تا ۱۳ هجری. نشریه هنرهای زیبا، ۲۰، ۱.
- عباسزادگان، م.، و رستم یزدی، ب. (۱۳۸۷). بهره‌گیری از رشد هوشمندانه در ساماندهی رشد پراکنده شهرها. مجله فناوری و آموزش، ۳.
- عباسزادگان، م.، مختارزاده، ص.، و بیدرام، ر. (۱۳۹۱). تحلیل ارتباط میان ساختار فضایی و توسعه بافتگی محلات شهری به روش چیدمان فضا (مطالعه موردی: شهر مشهد). مطالعات و پژوهش‌های شهری و منطقه‌ای، ۴، ۱۴.
- عزیزپور، م.، حسین‌زاده دلیر، ک.، و اسمعیل پور، ن. (۱۳۸۸). بررسی رابطه رشد افقی سریع شهر یزد و تحرکات جمعیتی در این شهر. مجله جغرافیا و برنامه‌ریزی محیطی، ۲۰، ۳۴.
- قالبیاف، م. ب.، عزت پناه، ب.، و پورموسی، س. م. (۱۳۸۹). تمرکزگرایی فضایی و اثرات آن بر گسترش فیزیکی و ساختار فضایی شهر (مطالعه موردی: شهر سنندج). مجله فضای جغرافیایی، ۳۲.
- قدمی، م. دیوسالار، ا.، رنجبر، ز.، و غلامیان آقامحلی، ط. (۱۳۹۲). ارزیابی راهبردی ساختار فضایی شهر در چارچوب پایداری (مطالعه موردی: شهر ساری). فصلنامه اقتصاد و مدیریت شهری، ۳.
- قدمی، م.، و یوسفیان، پ. (۱۳۹۳). تحلیلی بر تغییرات ساختار فضایی شهر اصفهان با گریزی بر آلودگی هوا. فصلنامه مطالعات برنامه‌ریزی شهری، ۲، ۸.
- کاتب، ا. ب. ح. ب. ع. (۱۳۴۵). تاریخ جدید یزد. ترجمه: ایرج افشار. نشر ابن سینا.
- کلانتری خلیل‌آباد، ح.، حاتمی نژاد، ح. (۱۳۸۵). برنامه‌ریزی مرمت بافت تاریخی شهر یزد. تهران: نوید تهران.
- مدرس، ع. (۱۳۹۳). معماری شهر یزد، دیروز-امروز-فردا. ترجمه: نصرالله سرمدی و محمدحسین دهقان. یزد: انتشارات یزدا.
- مشهدی‌زاده دهاقانی، ن. (۱۳۷۳). تحلیلی بر ویژگی‌های برنامه‌ریزی شهری در ایران. تهران: انتشارات دانشگاه علم و صنعت.
- مهندسین مشاور آرمان شهر. (۱۳۸۶). یزد: طرح راهبردی بافت فرسوده یزد.
- مهندسان مشاور شمسه. (۱۳۸۵). گزارش ثبت شهر تاریخی یزد در فهرست آثار ملی (منتشرنشده). یزد: سازمان میراث فرهنگی گردشگری و صنایع دستی استان یزد.
- نظریان، ا. (۱۳۷۰). گسترش فضایی شهر تهران و پیدایش شهرک‌های اقماری. فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، ۱.
- وبر، م. (۱۳۶۹). شهر در گذر زمان. ترجمه: شیوا کاویانی. تهران: شرکت سهامی انتشار.
- یوسفی فر، ش.، محمدی، س. م. ح. (۱۳۸۸). تأثیر مناسبات اجتماعی در شکل‌بندی کالبدی شهرهای ایرانی-اسلامی بر اساس رویکرد نمونه وار به شهر ری در عصر سلجوقی. پژوهشنامه انجمن ایرانی تاریخ، ۱، ۱.
- Cheng, J., Jan, T., MingjunPeng, N. D., & Peter, H. (2006). Urban land administration and planning in China: Opportunities and constraints of spatial data models. *Land Use Policy*, 23, 4.
 - Hobson, E. (2003). Conservation and Planning. London: Taylor & Francis Group.
 - Rodrigue, J. P., Claude, C. and Brian, S. (2009). The Geography of Transport Systems, New York: Routledge.
 - Smith, D. (2011). Polycentricism and sustainable urban form. A thesis for degree of doctor of philosophy (Ph.D), London: University College.
 - Thaitakoo, D. (2006). Toward a Way to Balance Conservation and Development in the Ayutthaya Historic Town Centers. *Journal of Humanities*, 12.
 - Wegener, M. (2004). Overview of land use transport models, in Hensher, D.A. (ed.) *Handbook of transport geography and spatial systems*, Oxford: Elsevier.
 - Wiedmann, F., Salama, M. A., & Thierstein, A., (2012). Urban Evolution of the City of Doha: An Investigation into the Impact of Economic Transformations on Urban Structures. *URBAN EV*, 29, 2.